

A KÖZGAZDASÁGI CEZÚRA-ELMÉLET BÍRÁLATÁHOZ I.*

MAKAI MÁRIA

Az ifjú Marx a gazdasági érték kategória kérdésében a csereviszonyok felszíni megjelenési formáit általánosítja, s így álláspontja szubsztanciálisan újat nem mondó, sőt, eklektikus marad mindaddig, amíg nem fogadja el a Ricardo által következetesen képviselt tételt: az érték meghatározást a termelési költségek által – így szól Tuchscheerer és Mandel, az „ortodox” és az „antiortodox” ítélete.¹

Arról van szó tehát, hogy az ifjú Marx nem kapcsolódott közvetlenül a természetes ár ama kategóriájához, amelyet a piaci ártól eltérően a termelési költségek, azaz a ráfordított átlagos munkamennyiség határoz meg. Ezzel a tétellel szemben Marx és Engels állítólag egészen a „Német ideológia” megírásáig az elsőként a Vázlatokban Engels által kifejtett „eklektikus” érték koncepciót vallották a magukénak. Ezen belül pedig Marx a profit forrását kívül helyezte a közvetlen termelési folyamaton, amikor ezt a termelési költségeken felüli többletként magyarázta. Ily módon Marx és Engels útja a munkaérték-elmélet elutasításától vezetett annak elfogadásáig.

Az „ortodox” és az „antiortodox” álláspontja egyben a marxológiáé is: „Marx, aki először harcolt az elmélet ellen (a munkaérték-elmületről van szó – M. M.), nagyon hamar elfogadta, mert megfelelt titkos gondolatainak . . .” (Michel Henry: *Marx, Une philosophie de l'économie*, II. Gallimard, Párizs 1976, 142. o.)

Ezeknek az ítéleteknek elméleti előfeltevése szerint a munkaérték-elmélet a marxizmus politikai gazdaságtan centrális kategóriája, egész rendszerének alapja. – Így foglalt állást Fred Oelssner is, a Tuchscheerer művével kapcsolatos vitát összegezve! „. . . a munkaérték-elmélet Marx egész közgazdasági elméletének tudományos alapja”. (Tuchscheerer, id. mű, Előszó, 7. o. vö. Tuchscheerer, 371. o.) Így az ifjú Marx minden közgazdasági állásfoglalását a munkaérték-elmélet legfejlettebb, Ricardo által kifejtett alakjához való viszonya határozza meg, ezen belül is viszonya a szintén a Ricardo által a legkövetkezőtensebben képviselt tételhez: a termelési költségek érték meghatározó szerepéhez. A cezúra elmélete így rögtön készen is áll: a választóvonal a még nem ricardiánus, ill. a Ricardót bizonyos fenntartásokkal, helyesbítésekkel, kritikával már elfogadó Marx között húzódik.

Az ifjú Marx és Engels eklekticizmusának Ricardo egy tömbből faragottsága felel meg (legalábbis a fő tendenciát illetően); a közgazdász-értelmezőknek meg kell feleldkezniük a ricardoi elmélet felbomlásáról . . . mert egy felbomlót nem lehet szilárd kritérium-rendszerre alakítani. Ez az eljárás azonban gondolatlan, nem tudatos: valami külsődleges kész kapaszkodót kell prezentálni, ha már egyszer az elmélet meghátrál a kategóriaelemzés elől.

Jegyzeteket lásd a cikk végén.

Így felfogva a közgazdász és a filozófus ifjú Marx értelmezése – a filozófusé is, mert hiszen, mint meglátjuk, ez is ugyanazokon az elméleti előfeltevéseken nyugszik, mint a közgazdászé – özőnvízelőtti ügy; félévszázadnyi hatalmas irodalom tárgya, melyhez – úgy tűnik – csak jelentéktelen részletkérdésekben adhat valami újat a kutatás. Mindenképpen: „lerágott csont”, a legrosszabb értelemben vett archív-anyag és sehol sem terjedt el annyira a citatológia és a kommentálgatás a maga ködfejlesztő atmoszférájával, mint éppen itt. Ez persze még csak a külső forma kérdése, de a külső forma a belső külseje.

Vajon nem a kautskysta-hilferdingi hagyomány prolongálása vetül-e az érett és – mindig csak ezáltal közvetítve – az ifjú Marx értelmezésére e cezúra megvonásakor? Hiszen a marxi politikai gazdaságtan valóságos alapkategóriája, e diszciplína tárgya a termelés társadalmi viszonyai, formái s ebben a dimenzióban maga az érték kategória a termelési viszonyok egyik sajátos alesete. De csak akkor, csak azzal a feltétellel, ha a sajátos módon meghatározott feltételek mellett termelt termékek válnak a termelési költségek hordozójává s így a termelőknek az összmunkához, s egymáshoz való viszonyainak dologi-érzékfeletti kifejezőivé, ha tehát a termelési költségek dologi kifejezése egy egész visszajárafordult világ „lelke”, „a velünk szemben a talpára állt termék” tőle elválaszthatatlannak tűnő attribútuma. Az egymásvonatköztötött „magántulajdonok” mint egyenértékek viszonya: a „magántulajdonosok” dologi társadalmi viszonya; az egyetemes visszajárafordulás s ezen belül az árufetiszizmus elmélete a valóságos létmegtartározottságoknak megfelelően preegzisztál a marxi elméletben is. Csak defetiszizálva termelési viszony az érték: közvetlen mennyiségi szemlélete esetén az emberi módon termelt termékek örök attribútuma.

Ha nem így kezdjük el értelmezni a marxi művet, akkor veszendőbe mennek elméletileg a termelés társadalmi viszonyai, a gazdasági forma kategóriája s marad egy különös forma eldologiasult alakzata, a megcsontított érték kategória. Eltűnik ezzel a specifikusan társadalmi elv, a „társadalmi-gazdasági”, illetve csak verbálisan marad meg, a verbalizmus szükségyszerű eklekticizmusával – és nemcsak a politikai gazdaságtan területén.

Megpróbáljuk bebizonyítani, hogy az a mód, ahogyan a közgazdászok diszciplínájuk állítólagos alapkérdéséhez viszonyulnak, messzemenő elméleti jelentőségű: modellje, alapformája a társadalmi-gazdasági dimenzió megszüntetésének. Ennek messzemenő elméleti jelentőségére e munkában persze csak utalhatunk: annyi bizonyos, hogy Marx Arisztotelész érdemét a természeti, társadalmi, tudati formák kutatásában mutatta fel s mi más volt és volna a marxista filozófia feladata, mint ennek a hagyománynak a folytatása? Ám ha éppen a (korántsem mechanikus értelemben) felfogható „középtag”, a társadalmi forma kategóriája szorul a háttérbe vagy tűnik el, akkor nyilván meghasonlik elméletileg a világegész is.

Az ifjú Marx hű marad Arisztotelész és Hegel filozófiai hagyományához, amikor – közvetlenül Engels zseniális vázlatát is általánosítva, elmélyítve, Moses Hesshez is kapcsolódva stb. – az érték kategóriát úgy kezdte ábrázolni, mint az atomizált, össztársadalmilag nem tudatos termelés alapformáját, mint a „magántulajdonosok” termelési viszonyát, mint a véletlen összmozgás elvont törvényét. Az elméleti – a gyakorlatit messze megelőző – megoldás abban áll, hogy a társadalom szabályozza az általános termelést. Így megragadva a klasszikus polgári gazdaságtan ifjúmarxi bírálata az emberi gondolkodás fejlődésének országútját reprezentálja s egyben annak új szakaszát nyitja meg: a társadalom, azaz „az igazi közösség”, a „*communauté*” által szabályozott

termelés esetén megszűnik a „tulajdon erők” minket leigázó létmódja. A társadalom által szabályozott általános termelés, azaz az eleven és a múlt munka közösségi uralása, tudatos, előzetes elosztása – az értékforma ellenstruktúrája – a klasszikus politikai gazdaságtan bírálatainak mindent átható alapmotívuma volt és maradt a marxi életműben. Így hát „a velünk szemben a talpára állt termék” klasszikus polgári ábrázolásának marxi kritikai továbbvitelét, kiteljesítését – beleértve „boldog végének” anticipálását – kezdet-től fogva a „talpukra állt” egyesült egyének víziója közvetítette.

A kommunista forma (s itt mindig e formának az áru–pénz-viszonyokat már meghaladott fokáról van szó) anticipációja a különösség színvonalára redukálta a polgári forma egész tartalmát, beleértve a termelési költségek mindaddig egyetlen alakjában általánosított-rögzített kategóriáját. A polgári klasszikusok által ábrázolt költség kategóriája úgy kezd megjelenni a kommunista ifjú Marx számára, mint e költségek sajátos magántulajdonosi-tőkés alakzata, mint a tőkés termelés költségei, illetve mint a tőkés költsége és a számára való többlet, mint a nemcsak az atomi és öntudatlan, hanem mint a kisajátított munka polgári módon meghatározott költsége. A termelési költségek kategóriájának antinómiáiban – amelyekről a közgazdászok vagy egyáltalán nem, vagy pedig nem az előfeltevéseik alapjait megrendítő, megszüntető módon vesznek tudomást – Marx számára, ha első fokon is, a munka egész anyagi rendszere a maga sajátos formájában mint magán-, illetve mint kisajátított, mint elidegenült jelenik meg a maga antagonisztikus ellentmondásaival. A termékvilág termelési költsége így hát Marx felfogásában kezdettől mint az elidegenült munka termelési költsége követeli meg a maga fogalmi ábrázolását, beleértve azoknak a közvetítéseknek felvázolását, amelyek által e költség ilyenként érvényesül.

Amikor a közgazdászok – mint meglátjuk – visszautasítják az elidegenült munka marxi koncepcióját, akkor ezzel – közvetlenül – elzárják az utat maguk előtt ahhoz, hogy a mennyiségi meghatározottság, e legsajátabb elvük marxi forradalmasítását felismerjék, azaz hogy ábrázolják e költségek formakülönbségeit. Amikor az ifjú Marxtól a termelési költségek kérdésében elfoglalt álláspontjáért elítélik, akkor a saját, a gazdasági forma iránti közönyüket hozzák – ha implicit módon is – felszínre. Közvetve pedig a forma kategóriájának negatív megítélésével az elméleti alapokat tekintve kiiktatják a társadalmi termelési folyamat ábrázolását, mert hiszen az elidegenült forma mozzanatai: a munkának mint gazdaságilag megosztottnak szervezete, a munka megvalósulási feltételeinek társadalmi szétválasztottsága, az utólagos magánccsere, az elosztás, végül pedig a mindezen antagonisztikus formák által determinált fogyasztás – ezek a viszonyok, folyamatok egyben a társadalmi ember újratermelésének mozzanatai. Amikor egyetlen történelmi alakjára redukálják a munkát – vagyis a munkát mint konkrétat és mint elvontat örökítik meg –, akkor ismét csak megszüntetik a gazdasági formát, illetve (ami csak ennek fonákja) megörökítenek egy eldologiasult formaeffektust. Az elméleti regresszió messze visszahatol a *Kéziratok* mögé, vissza a már az 1843 legelején megfogalmazott program mögé, amelyet az ifjú Marx így határozott meg: „Vannak azonban olyan *viszonyok*, amelyek meghatározzák mind a magánemberek, mind az egyes hatóságok cselekedeteit, és annyira függetlenek tőlük, mint a légzés módszere... Mihelyt kimutattuk, hogy egy bizonyos dolgot a viszonyok *szükségsszerűvé* tesznek, már nem nehéz kideríteni, milyen *külső* körülmények között kellett ennek *valóán* létrejönnie és milyenek között nem jöhetett létre, noha szükséglet már volt rá. Ezt körülbelül ugyanazzal a

biztonsággal meg tudjuk határozni, amellyel a vegyész meghatározza, milyen *külső* körülmények között kell rokon anyagoknak vegyületet alkotniok.” (MEM 1, 176. o.)

Nos: az elidegenült munka kategóriájának elvetésével – vagyis az újratermelési folyamat specifikus gazdasági formameghatározottságának kiiktatásával – szétesik a társadalmi egész: az elmélet centrumában maradnak (habár önellentmondóan) a merőben anyagi, tehát az elvont létmozzanatok, a másik oldalon passzívvá merevülnek a többé már nem formameghatározókként elgondolt termelési viszonyok. A metafizikus értelemlogika által önállósított, kettészakított mozzanatokkal egyszerre megy veszendőbe a társadalmi ember legalapvetőbb élettevékenységének ábrázolásában a marxi dialektika s éppígy a materializmus is, mivel mindkettőnek ellentmond a viszonyok ilyen külsődleges keret-léte, merőben visszaható, vagy pusztán „kombinatív” funkciója. Marx a társadalmat mindig kettős értelemben fogta fel: mint anyagit és mint materialist – „stofflich”, „materiell” –, a materiális, a társadalmi-gazdasági viszonyok rendszerét mint az anyagi tartalom birodalma által determináltan-determinálót értelmezte. Csak így tarthatta a társadalmi termelési folyamat legfontosabb eredményének a termelési viszonyok s minden anyagi tartalom formameghatározottságának újratermelését. Árutermelők társadalmában a materiális létmód ellepleződésének alapformája a termékek által hordozott specifikus jellegű munka, mint „badar” kifejezése annak a viszonyoknak, amely a termelők egymás közti s az öszmunkához való viszonyában realizálódik. Amikor a munka társadalmi jellege a termékek dologi tulajdonságának formáját ölti fel, s pénzként a közvetlen anyagi termelésen kívül jelenik meg, akkor e kívüllét-formája (amely egyben sajátos, ám ellepleződött bennlét, mint minden anyagi tartalom elsődleges preformáltsága, amely e tartalmat mint az elszigetelt árutermelők közti viszonyok által elsődlegesen determináltat jellemzi) elleplezi a munka materiális meghatározottságát nemcsak a köznapi, hanem az elméleti tudat számára is. Elsődlegesen innen ered, hogy az elméletben a társadalmat csak egy alakjában, csak mint az anyagi tartalom általánosát ragadják meg, attól a gazdasági formától negatív elvonatkoztatva, amely által az anyagi tartalom egyedül létezik, amely által az, ami, adott esetben tehát a hasznos munka magánmunka, meghatározott formájú szükséges- és többletmunka, a termék áru stb. Az elvont létmozzanatok önállósítása az elméletben a valóságos, elidegenült létből eltekintő s így vele akarva-akaratlanul megbékélő spekulációk forrása s amennyiben az elidegenülés kérdése mégis felvetődik az elméleti tudat számára, ez mint a fiktív anyagi tartalomra lefokozott, lebontott tevékenység rejtélyes következménye jelenik meg. Nem úgy tehát, mint a preegzisztáló forma szükségszerű kibontakozása, hanem mint a forma nélkül vett tevékenység átcsapása valami nem szándékoltba s így idegenbe. Ilyen ábrázolást nyert ez a körülmény az ifjú Marx mégoly nagy elődjénél. Így pl. a hegeli fenomenológiának még ezoterikus vonulatát is ez a pozíció keresztelte. Nem haladja meg ezt a szintet a teória akkor sem, ha elhatol az értékig – a hegeli ún. „eszményi mértékig” –, mert változatlanul ellepleződik a munka ama sajátos jellege, amely az áruknak mint értékeknek szubsztanciája, s változatlanul a termékek privátügyének tűnik az, ami a valóságban a társadalmi termelési folyamatot maguktól a termelőktől függetlenné teszi, amely őket mint független magántermelőket határozza meg, amely a társadalmilag szükséges munkaidőt – a munkaidőt egy különös gazdasági formájában – természetörvényként működteti. Az a körülmény tehát, hogy a munka a termék oldalán jelenik meg, hogy a forma kibontakozása egyenlő fokozódó eldologiasulásával, hogy tehát a munka különös társadalmi jellege mint az áru pénzléte

manifesztálódik – egyszerre jeleníti meg az elméleti tudat számára is a formát mint valami dologit s az anyagi tartalmat mint valami ezen a dologin kívülállót, általa nem érintettet: a fetisizmus megfelelője az anyagi tartalom maga egyedülvalóságában. Így sorolódik be az egyedülvalóvá tett anyagi tartalom kategóriájába maga a termelési viszony is, mint emberi viszony, amelyet a forma nélkül vett dolgok közvetítenek (vagy akár nem is közvetítenek) – nem is szólva most az elsődleges tulajdonviszonyok objektíve elrepleződött jellegéről – s ezek az emberi viszonyok csak közösségek lehetnek, mint eszközei az egységes alany uralma alá vetett természetelsajátításnak. Az elméletileg nem defetiszált forma részkérdései – hiszen csak ezek maradnak meg – a termékek s „velük” a politikai gazdaságtan privátügyének tűnnek; abban a mértékben, ahogyan a közgazdászok megkövült s izolált részmozzanataikban hagyják meg a formaproblémát, úgy fordulnak el a filozófusok ettől a tematikától s veszítik el ezzel az „íglét” ábrázolásának lehetőségét. Ami a valóságban a feje tetején áll, így áll talpára az elméletben: a transzpozícióval, a visszájára fordulással többé nem kell számot vetni, a gazdasági formaproblémák az egyedül relevánsként megmaradt anyagi tartalomhoz viszonyítva merőben partikuláris jellegűnek, s így a „humán tudományok” számára irrelevánsnak tűnnek. A valóságban azonban nincs olyan marxista igényű diszciplína, amelynek ne kellene bevonnia kategória-elemzéseibe az egyetemes visszájarafordulást s azt, ami ennek forrása s reprodukálódásának alapja, a már az ifjú Marx által elidegenültnek nevezett formát.

Az a cezúra, amely – véleményünk szerint – a közgazdászok elméletén, hol több, hol kevesebb konzekvenciával végigvonul, különös megjelenési formája a fetisizmus vonta cezúrának az elvont létmozzanatok s az íglétformák közt. Ezt a cezúrát vetítették a marxí életmű értelmezésére; be kell tehát bizonyítanunk, hogy nem a tárgy torz, hanem a prizma torzít. Ha így kezdjük majd kutatni a marxí művet – az egészet, his a kezdet a „kész” forma kezdete –, kiderül, hogy az, ami olyannyira ismertnek, s meghaladottnak tünik, valójában szűzföld a kutatás számára, hogy tehát az ifjú marxí s benne az érett mű bizonyos lényeges alapformái is áldozatul estek a hegel–marxí értelemben átfogóan jellemzett elidegenedésnek: „minden dolog maga más, mint ami”.

*

Ernest Mandel egyetértően idézi Althusst: még egyetlen közgazdász sem tanulmányozta filozófusként és egyetlen filozófus sem közgazdászként a *Kéziratokat*. Hozzá kellett volna fűznie: ezt bizonyos közgazdasági kategóriák újjáértékelése nélkül nem is lett volna érdemes elkezdni. Mert hiszen mindvégig azt látjuk, hogy minél következetesebben alkalmazza a közgazdász saját elméleti terén belül ezeket a kategóriákat a genesis megítélésére, annál egyértelműbben bontakozik ki a szerintünk hamis pozíció alapuló cezúrának a „jogosultsága”. Csak utalásokra szorítkozva: mindmáig nem tisztázott a munka kettős jellege, a tulajdonviszonyok kérdése a közgazdasági irodalomban, s korántsem „csak” ezeknek az alapkérdéseknek a tisztázatlanságáról van szó. Általában jellemző az a fogalomnélküli verbalizmus az alapkérdésekben, amely az elemzést lényeges pontokon olyan nyelvi csapdába futtatja, ahol is a fogalmi egység áldozatul esik a nyelvi kifejezés kaleidoszkopszerű heterogenitásának. – Így pl. ha az ifjú Marx „közösségi életnyilvánításról” szól, amelyet szembeállít a „magántulajdonosi munkával”, akkor ezt a

közgazdász nem tekinti a közvetlen társadalmi munka, illetve a közvetett társadalmi munka későbbi marxi kategóriái előformáinak. Ez a fajta fogalomnélküliség is cezúrára szorulónak ábrázolja azt, ami a valóságban több, mint zseniális anticipáció, az érett kategória első körvonalazása.

Ez az a filozofikus verbalizmus messzemenően elégtelen kategóriaelemzést előfeltételez, azon is nyugszik és oda is tér vissza. Ez is egyik forrása – a források relatív összességét csak a további elemzés során bonthatjuk ki – annak a cezúrának, amelyet több mint félévszázada Kautsky vont meg az ifjú és az érett Marx közt (*Die Gesellschaft*, 1924. Jahrg. 1. N 23.) az utóbbi javára. A Kautsky–Korsch vita – ha általában nem is eléggé ismeretes, hogy itt és így fogant meg – a maga messzemenő konzekvenciáival ma is megosztja a filozófusokat, miközben a közgazdászok közt egység uralkodik: ismereteink szerint senki sem állt ki az ifjú Marx mellett. Ám hogy a megosztottság vagy az egység mennyire formálisak és mit sem vallanak az igazságról, mutatja pl. a „megosztók” közönye az egységet képviselők iránt, azaz lényegileg a filozófusok közönye a gazdaságelmélet egy meghatározott felfogása iránt. Ez a közöny, pontosabban ez a kölcsönös elidegenültség ugyanakkor egy lényegileg hamis egység kifejezője, mert hiszen a gazdasági forma partikularizálása egyaránt jellemzi mind a közgazdasági, mind pedig a filozófiai koncepciókat. Hiszen éppen a filozófusok válasza a partikularizált, nem defetiszált formaproblémákra az anyagi tartalom a maga pőreségében, amiben néhol felbukkannak bizonyos fetiszált alakzatok. Hasonló ehhez az a közgazdasági koncepció, amely ide-oda csapódik a partikuláris formaeffektusok és a formameghatározottságoktól felszabadított anyagi tartalom közt. A filozófia és a gazdaságelmélet kölcsönös elidegenültsége – amely tehát egy sajátos, fonák egységen is alapul – nyilván megszüntetendő. Ennek lényeges előfeltétele nemcsak a formaproblémák partikularizáló felfogásának áttérése, hanem éppígy az a defetiszálás, ami nélkül egyszerűen nem lehetséges az alapformákat feltárni.² Csak így, csak az alapformákra való redukció közvetítésével bontakozhat ki a marxi gazdaságelmélet és társadalomfilozófia kapcsolata, amely bensőleg érinti mindkét diszciplína értelmezését, felépítését s azt a logikáját, ami elválaszthatatlanul utal genezisének sorrendjére is. Mert pl. világos, hogy a gazdaságelmélet alapproblémáinak partikularizált, fetiszált felfogásából fakadt az a koncepció, amely a dialektikus materializmusnak a társadalomra való alkalmazásából eredezteti a materialista történelemfelfogást, s így a maga részéről is megszilárdítja azt a forma iránti közönnyt, amit a polgári árutermelői berendezkedés egésze (beleértve spontánul burjánzó és tudatosan is formált ideológiáját) állandóan újratermel és fenntart.

Ily módon a közgazdasági cezúra-elmélet kritikája – annak a felfogásnak a bírálata, hogy az ifjú Marxnak volt egy negatív megítélendő prericardiánus korszaka – messze meghaladja az érintett diszciplína hatókörét. Itt, a bevezetőben persze csak néhány implikációját jelezhetjük. A feladat sajátosságából következik, hogy a filozófiai kritikának közgazdaságivá is kell válnia ahhoz, hogy felmutathassa azt, ami és ahogyan veszendőbe ment. A teljességre törekvés minden igénye nélkül legalábbis jeleznie kell bizonyos lényeges pontokat, ahol a közgazdászok szűkebb szaktudományos vonatkozásban is tévednek, de mindig csak akkor és ott, ahol e tévedések rejtett, nem tudatosodott előfeltevései és nyílt konzekvenciái átfogóbb elméleti jelentőségűek.

A cezúra-elmélet bírálatához szükséges elméleti előfeltételek jelentős része nem szűken közgazdasági: magában foglalja a filozófia, a haladó, forradalmi civilizáció-kritika egész

körét. Így hát olyan feladatról van szó, amelynek megvalósításához csak adalékokat szolgáltatathatunk, már csak azért is, mert mindenekelőtt el kell távolítani azokat a közgazdasági dogmákat, amelyek meggátolják az áttörést ahhoz, ami veszendőbe ment: a társadalmi-gazdasági formaproblémákhoz. Jeleznünk kell tehát majd a továbbiakban, hogy ha Marx a közösségi életnyilvánítás rendszerének „másléteként” kezdte értelmezni „a magántulajdon összes alakulatait”, akkor ennek a valóságos defetiszizálást egyedül lehetővé tevő pozíciónak a fényében minden kategória, a megosztott munka, az egyenlő, elvont, a társadalmilag szükséges munka, a termelési költségek polgári kategóriája, a csere s vele az utólagos redukció aktusa, az elosztási formák stb. „az elvárásolt, visszajárfordult világ” megannyi antagonisztikus, mülékony mozzanatának bizonyult. Az „elvárásolt világnak” ilyenként megvalósuló ábrázolása szükségképpen megkövetelte Marx-tól az alapformákra való elméleti redukciót, így pl. a megalvadtt munkamennyiség kvantumával való utólagos méréssel, ezzel az egyedülvalóvá tett formával szembesítve a „*kost-bar*” idő kategóriájának feltárását, az egyenlő munkával szemben magát a nem-fogalmat, a munka társadalmi jellegét, s így a társadalmi erőráfordítás elméleti emancipálását egyenlő emberi átlagmunkaként adott formájától stb. Ezzel szemben a közgazdasági irodalomban sem az alapformákra való redukció nem valósult meg s ennek megfelelően, ebből következően a munka egy különös társadalmi formájának különböző létmódjait sem elemezhették kielégítően s így bizonyos különös alakzatok, a fő tendenciát tekintve, megörökítődtek. A közösségi időgazdálkodás törvényét – az Engels által elsőként feltárt hasznos hatás-ráfordítás elvét – nem konfrontálták az idővel való gazdálkodás magán- és kisajátított formájával, s így a közgazdászok szemében a „híres-nevezetes értéket” (Engels) kezdettől meghaladó marx–engelsi álláspont s az ezzel összefüggő tételek sora az adott meghaladása helyett merő regresszióknak tűnik. Így az alapokat tekintve nem sikerülhetett az áttörés a kommunizmus felső foka gazdasági kalkulálásának kifejtéséhez.

Ha tehát a közgazdász szerint az ifjú Marx téved, hiszen megreked a csereviszonyok szintjén, akkor ki kell mutatnunk, hogy ő maga, a közgazdász téved, mert nem érti meg a valóságos mozgás és az átlagtörvény viszonyát. Ha továbbá a közgazdász szerint Marx téved, hiszen a profitot az elidegenítésből vezeti le, akkor be kell bizonyítanunk, hogy ő maga az, aki nem ismeri fel a termelési költségek polgári kategóriájának ellentmondásait. Ha a közgazdász azt állítja, hogy Marx nem ismerte fel a munkaidő általi érték meghatározást, akkor azt kell kifejtenuünk, hogy Marx csak a teljes, a munkaidőre nem korlátozható társadalmi idő, valamint a közösségi időgazdálkodás anticipálásával kezdhetette el értelmezni azt az immár különös formát, amelyben a munka az érték eleme. Arról van tehát szó, hogy minden lényeges. ponton jeleznünk kell már az ifjú Marxnál is a gyökeresen új konceptualizáció körvonalait s ezzel az „elvárásolt világ” elméleti meghaladásának jegeit.

A gazdasági formaproblémák emancipálása partikularizált státuszukból, amire e munkában, ha elemeiben is, de kísérletet teszünk, egyben azt jelenti, hogy jelezni kell a naturalizmusnak és a fetiszizmusnak meglehetősen virulens szimbiózisát. Éppen ez a szimbiózis tölti be a hegeli abszolút idealizmus felbomlása óta azt a funkciót, amit Hegel a filozófiának szánt: a valósággal való megbékélést. Csak akkor, ha eljutunk a gazdasági formaproblémákhoz, nyeri el az elmélet minden kategóriája azt a kritikai jelleget, ami maradéktalanul a művészet nagy realista alkotásaiban őrződött meg. Vajon a munkatermék a maga áruformájában csak a „megelevenedett dolgok”, vagy pedig egyben a

megszemélyesült dolgok és eldologiasult szubjektumok visszajárfordult világának polgára-e? Annyi bizonyos, hogy a dialektika általános mozgásformáit a társadalmi különös-ség síkján kell konkretizálni, s ennek megfelelően magukat a társadalomfilozófiai kategóriákat is. A gazdasági formaproblémák kibontása bizonyos diszciplínák alapfeltevését sem hagyhatja meg adott státuszában: így pl. vajon számot vet-e a formaproblémákkal az a logikai tézis, mely szerint a logikai alakzatok a tevékenység törvényeit tükrözik, vagy az a pszichológiai alaptétel, amely a tevékenység és tudat egységet vallja? Nem lesz-e szükség hasonló revízióra mindazokban a társadalmi diszciplínákban, amelyek a társadalmat csak egy, naturális alakjában fogják fel? Mindezeknek a kérdéseknek az elemzése persze már meghaladja ennek a munkának a körét.

*

A közgazdasági cezúra-elmélet az érett Marx munkásságának egy meghatározott értelmezésén alapul, s így a genesis problémája is messze túlnő a merőben elmélettörténeti érdeken. Pontosabban, a történeti elemzések csak „konkretizálják”, „igazolják” az általánosan elfogadott prekonceptiót: Marx kapcsolódása Ricardóhoz nélkülözi a megszakítotttságot. Mert ha pl. Anyikin az átfogó értékelés síkján közvetlenül Smith és Ricardo tanításaiból vezeti le Marx elméleti tétét, akkor a történeti elemzés sem tehet mást, minthogy kibontja az itt még rejtett cezúrát: az ifjú Marxnak először fel kellett nőnie Ricardóhoz.

“Mit is tett Marx Smith és Ricardo tanításai alapján?”

Marx a munkaérték-elméletet egy alapos és logikusan felépített rendszerré változtatta és erre alapozta az elvileg új politikai gazdaságtant. Megszabadította a munkaérték-elméletet azoktól az ellentmondásoktól és zsákutcáktól, amelyek Ricardót kínozták. Döntő jelentősége volt ebben az áruban testet öltött munka kettős jellege – a konkrét munka és az absztrakt munka – elemzésének” stb. (A. V. Anyikin: *Egy tudomány ifjúkora*. A Marx előtti közgazdász gondolkodók élete és nézetei. Kossuth, Budapest 1978, 270. o.)

Nagyon is régi tradícióról van szó: a Ricardóhoz való viszony ilyen értelmezése pregnánsan fejezi ki a marxi *novum* egy bizonyos fajta felfogását. Ugyanez a koncepció vetül Arisztotelész és Marx viszonyára, amint ez kiderül a Böhm-Bawerkkal polemizáló Hilferding álláspontjából; eszerint Marx közvetlenül kapcsolódott Arisztotelész gondolatmenetéhez: „Marx Arisztotelésznél lelte fel a gondolatot, hogy a csere nem létezhet egyenlőség nélkül és egyenlőség nem létezhet összemérhetőség nélkül”. Az elméleti kezdet tehát a csere s a cserélők viszonyai s ily módon az alapvető gazdasági eszme az e viszonyt szabályozó törvényben, az értékben rejlik.³

Ha tehát Hilferdingnél az érték a legátfogóbb gazdasági kategória rangjára tesz szert, vagy ha Werner Sombart az értékben azt a formát látja, amelyben a munka társadalmi termelőereje – a gazdasági létezés alapja – érvényesül, akkor Marx oly módon válik Arisztotelész vagy Ricardo közvetlen folytatójává, hogy egy különös társadalmi-gazdasági forma jogosulatlanul egy általánossági szintnél magasabb fokra kerül, illetve a formameghatározottság nélkül vett termelőerő – az anyagi tartalom – azonosul a formával.

Itt persze nincs szó tiszta típusokról, amint ezt pl. Hilferding találó konkretizálása és metaforája is tanúsítja: az érték annak a korszaknak a sajátossága, ahol a munka és az őt

irányító hatalom öntudatlanul és automatikusan mint a dolgok anyagi tulajdonsága érvényesül: „Mintha a társadalom kijelölte volna minden tagjának a társadalom számára szükséges munkát, specifikálta volna minden egyén számára, hogy mennyi munkát kell kifejtenie. És ezek az egyének elfelejtették, hogy mi volt az ő kvótájuk és csak a társadalmi élet folyamatában fedezik fel újra.” (Id. mű, 134. o.) Számunkra itt most nem lényeges a szembeötlően téves elem, hogy ti. minden egyének munkát kell kifejtenie, hanem az, hogy itt már a munka elosztásának egy különös formájaként ábrázolja azt, amit másutt a gazdasági eszmeként jogosulatlanul általánosított. Már Hilferding is tisztázatlan kategóriákkal dolgozva kísérelte meg Marx védelmét; Hilferding koncepciójának hiányosságait az őt nagyra becsülve kommentáló Sweezy sem helyesbíti. Tulajdonképpen három tendencia áll közvetítés nélkül egymással szemben: a nem defetiszizált érték mint gazdasági alapeszme, az érték kategória mint a társadalmi munka elosztásának egy sajátos módja⁴ s végül az értékforma átcúsztatása az anyagi tartalomba. „... az 'érték' semmi más, mint a használati érték gazdasági modifikációja. Egyedül termelésünk jelenlegi anarchikus módja, amelynek következtében bizonyos feltételek (árubőség) mellett a használati érték nem-használati értéké, következésképpen értéktelenné válik, az, ami ennek az önmagától evidens igazságnak a felismerését figyelemreméltó fontosságú ténnyé teszi.” (Id. mű, 127. o.) Csakhogy: magában a használati értékben, mint meghatározott társadalmi-természeti tulajdonságokkal bíró termékben, mint a „szükséglet szubsztanciájában”, nincs semmi, ami őt gazdaságilag mint értéket határozná meg, azaz a tárgyiasult, megalvadt öszmunka egy meghatározott mennyiségévé tenné. Csak azok a bizonyos termelési viszonyok, amelyek közepette a magántermelők a cserére termelnek, teszik a terméket mélyen ellentmondásos kettős szubsztanciájúvá, teszik egyben egy utólagos redukció révén érvényesülő megalvadt munkamennyiség megtestesítőjévé. Hilferding tehát az anyagi tartalomból vezeti le a gazdasági formát, s ezzel meg is szünteti. A munka társadalmi jellegét és ennek sajátos érvényesülési módját nem lehet – bárha közvetve is, mint rejtélyes, megmagyarázatlan modifikációját – azonosítani a társadalmi-természetiivel, hiszen ez fetiszizmus: az érték ily módon a termékek dologi attribútuma, amely őket dologilag illeti meg. A dolgok használati értéke ugyan nem független dologi tulajdonságaiktól – mondhatnánk Marxtól parafrazálva –, „értékük ellenben mint dolgokat illeti meg őket”. A túltelítettség elleplezi azt az önmagában evidens igazságot, hogy az érték csak modifikációja a használati értéknek – idéztük Hilferdinget –, túltelítettség azonban azért van és lehet, mert a legelemibb árúforma is belső ellentmondások egysége és ezt a külsővé váló ellentmondást éppen a válság hozza egy sajátos típusú egységbe. Éppen az erőszakosan helyreálló egységben manifesztálódik az áruban foglalt eredendő ellentmondás a szükséglet szubsztanciájaként létező termék, illetve az érték szubsztanciájaként létező megalvadt munkamennyiség közt.

Ha továbbá Hilferding álláspontjához tartanánk magunkat, akkor ennek az volna az elméleti következménye, hogy az érték kategória megszűnésével a hasznos termékvilágnak nem lenne „gazdasági modifikációja”, azaz megszűnnének az öszmunka elosztásában realizálódó stb. gazdasági viszonyok, amelyek egyben a termékvilág stb. gazdasági formáját is meghatározzák. Ez – más oldalról, az érték kategória fetiszizálódásából levezetve – ugyanaz a koncepció, amely a materialista történelemfelfogást a gazdasági érték kategória fennállásából eredezteti és így érvényét a társadalmilag természetadta korszakra korlátozza.

Számunkra itt azonban az a legfontosabb összefüggés adódik, hogy míg Hilferding az egyik oldalon a naturálisból bontakoztatja ki a formát, s így fetisizálja, a másik oldalon visszavezeti a naturálisba, s így általános emberivé szelidíti. Sweezy helyeslően idézi a hilferdingi tételt, miszerint a munka azért az érték elve és az értéktörvény azért bír realitással, „mert a munka az atomizált társadalmat egyesítő kötelék és nem azért, mert a munka a technikailag leginkább releváns mozzanat”. (I. m. XX. o.)

Csak hogy: a munka a maga nem-technikai alakjában a munka polgári formája, amely csak a magáncsere aktusainak révén hozza összefüggésbe a magántermelőket s csak azzal a feltétellel, ha az árunak ama másik oldala önállósulva mint pénz funkcionál. A nem-technikai jellegű munka csak akkor egyesítheti a társadalmat, ha az többé már nem atomizált. Nem lehet az atomi alapzatot az elméletben leválasztani az ettől a társadalmi jellegű munkától, amely annak *in actu* létmódja, s mint általános egyesítő köteléket ábrázolni. Amikor a társadalmi jellegű munka már valóban a társadalmat – ám ez esetben már egy más típusú társadalmat – egyesítő kötelék lesz, akkor a munka már elveszíti magánjellegét s vele megszűnik a magánmunka a maga modifikációival, mint az érték szubsztanciája. S hogy itt mennyire nem egyfajta archívumba való problémáról van szó, mutatja, hogy még napjainkba is a hilferdingi pozícióból bírálják Rosa Luxemburgot, aki például a munkát nem tartotta a társadalmat egyesítő köteléknek.

Mindeddig még nem esett szó az ifjú Marx értelmezőiről, pusztán arra akartunk utalni, hogy a marxi mű rekonstrukciója és védelme kezdettől nélkülözötte a kategoriális szintű tisztázást az olyannyira centrumban álló kérdésben is, mint amilyen az érték problematikája. Logikai kezdetként a cserélők viszonyait s velük az egyenlő emberi átlagmunkát ábrázolták, s ebből a logikából természetesen következett a marxi mű megszakított-ságot kizáró összekapcsolása akár Arisztotelésszel, akár Ricardóval.

Még Rosa Luxemburg is úgy fogta fel a marxi politikai gazdaságtant, mint ami csak végső következtetéseiben helyezkedik élesen szembe a polgári közgazdaságtan kiindulópontjaival. „A kapitalista anarchiának és jövődő bukásának marxi törvényei természetesen csak folytatását jelentik a polgári tudósok által megteremtett közgazdaságtannak, de olyan folytatás ez, amely végső következtetéseiben élesen szembehelyezkedik a polgári közgazdaságtan kiindulópontjával. A marxi tanítás a polgári közgazdaságtan gyermeke, de e gyermek megszületése az anya életébe került.” (Rosa Luxemburg: *Válogatott írások és beszédek*, I. Kossuth, 1958, 272. o.) Ugyanakkor, e tételével feloldhatatlan ellentétben Luxemburg másutt így foglal állást: „Már a közgazdasági megismerés küszöbének átlépésekor, már annál az első alapkérdésnél, hogy tulajdonképpen mi is a közgazdaságtan és mi az alapproblémája, szétválnak a polgári és a proletár megismerés útja. Ezzel az első kérdéssel – bármennyire elvontnak és a jelenlegi társadalmi harcok szempontjából közömbösnek tűnik is első pillantásra – már sajátos kötelék fűződik a közgazdaságtan mint tudomány és a modern proletariátus mint forradalmi osztály között.” (Uo. 261. o.) Vajon az ellentét a végső következtetés vagy az első alapkérdés fázisában áll fent? – Luxemburnál még világosan kirajzolódik, hogy a marxi gazdaságelmélet rekonstrukciója „az ellentmondások trágyáját” hozta a felszínre nála is, aki egyszerre volt „sas” és egyszerre volt képtelen a Hilferdingek hatásának leküzdésére (Lenin). Nincs itt terünk végigkövetni Luxemburg éppen önellentmondásaiban gondolatébresztő tételeit és ellentéteit: hiszen pl. a polgári közgazdaságtan az ő értelmezésében „az uralkodó kizsákmányolási forma szellemi testőrsége” (uo. 284. o.), csak Marx volt képes a közgazdaságtan általános

problémájának második részét megoldani, a burzsoázia elméleti uralmi eszközét a forradalmi osztályharc fegyverévé változtatni. (268. o.) A tudományos kommunista pozíció egyfajta második fejezetté változtatása az előképe azoknak a későbbi koncepcióknak, amelyek a kezdettől ható kommunista álláspontot nem ismerik fel a marxi műben, ám amelyek – Luxemburggal szemben – immár azt sem tárják fel a klasszikus politikai gazdaságtanról szólva, hogy ez egyben a polgári forma „szellemi testőrsége” is. A kezdettől ható kommunista pozíció fel nem ismerésének megfelelője az a körülmény, hogy Luxemburg Marx és Engels munkásságában a polgáritól eltérő gazdasági formák feltárását és ezeknek heurisztikai jelentőségét külső forrásból eredezteti, külső hatásnak tartja: az ösközösség, mint hiányzó láncszem még a *Kommunista Kiáltvány*-ban is jellemző volt Marx pozíciójára – hangsúlyozza Luxemburg. Így Marx és Engels – *nolens-volens* – mégiscsak egy nevezőre kerül a radikálisan másfajta gazdasági formák iránt közömbös, sőt azokat egyenesen kizáró klasszikus közgazdászokkal. Luxemburg lebecsüli, nem ismeri fel azokat a forrásokat, amelyek kizárják Marx egyenesági leszármazását Ricardóéktól: az utópikus kommunizmust és szocializmust, a korabeli forradalmi gyakorlati osztályharcokkal való azonosulást és éppígy azt a filozófiai tradíciót, amelyek egy sajátos szintézisbe foglalva, messze-messze túlemelték Marxt és Engelst a különös polgári formát megörökítő klasszikus polgári közgazdaságtanon. Hogy itt csak az utópikus kommunista vonulatot érintsük: Babeuf, akiről Luxemburg mégoly együttérző szavakkal mondja ki az elméleti halálos ítéletet, Buonarroti közvetítésével földalatti szellemi vakondként a forradalmi gyakorlat és elmélet egyik nagy ihletője volt és maradt, egyike azoknak, akiknek munkásságát az ifjú Marx és Engels önállóan is fel akarták dolgozni. Bár Luxemburg összehasonlíthatatlanul kritikusabb a tőkés árutermelési viszonyok kategóriáival szemben, mint sok utódja – ez is egyik mozzanata annak a koncepciójának, amelynek értelmében Marx lényegi kivülállását a politikai gazdaságtanon mint e diszciplína eljövendő szükségszerű megszűnését mondja ki – mégiscsak közgazdászként értelmezi ezt a diszciplínát, etnológusként az ösközösséget, mint egy radikálisan más gazdasági formát s így eleve nem foghatja fel a politikai gazdaságtan marxi kritikáját mint egyben a társadalmi-gazdasági forma elméletének kibontakoztatását, a politikai gazdaságtanon belül és rajta túl, a materialista társadalomfelfogás centrális jelentőségű megalapozásaként. Nem érti meg, hogy az első, döntő jelentőségű hiányzó láncszem nem az öskommunizmus volt, hanem az anyagi termelés változó, de mindig fennálló gazdasági formája, ami megkövetelte a politikai gazdaságtani kategóriák kommunista-kritikai „talpraállítását”, és nem függött az ösközösségi forma ismeretétől. Korántsem véletlen, hogy Luxemburg gazdaságtörténetként fogta fel a materialista történelemfelfogást: a politikai gazdaságtan megszűnik, ám a gazdaságtörténet nem. Ez a körülmény toronymagasan azok fölé emeli, akik „a politikai gazdaságtan végéből” a „materialista történelemfelfogás végére” következtek, vagy a gazdaság nélküli emberi történelemre, ahol is a gazdaság az érték-kategóriával együtt szűnik meg – a Hilferdingek és mégoly késői utódaik fölé, mint pl. az olyannyira ellentétes pozíciót képviselő Kuczynski (vö. a többi közt: Jürgen Kuczynski: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*. Dietz Verlag, 1949, 19. o.) vagy Habermas; valamint azok fölé, akik eleve általános interszubjektív célkitűző emberi viszonyokká szelídítették s így megszüntették a tulajdonviszonyokat – Marx Adlerről és társairól van szó – s egyértelművé teszi, hogy Luxemburnál nem ment veszendőbe a materialista tartalom. Ám éppoly igaz az is, hogy a materialista filozófiai tartalom latens maradt, s ennyiben,

elméletének szerkezetét s vele a kibontatlanul hagyott materialista tartalmat tekintve, ő is felelős azért, hogy a marxi történelemfelfogást a politikai gazdaságtan marxi bírálattól, szélesebb értelemben Marx gazdaságméletétől függetlenül kísérelték meg rekonstruálni. Az egyedüli létezőként felfogott anyagi tartalmakra redukált „marxizmus”, ha szemben is áll Luxemburg elméletének implicit ontológiájával, nem áll szemben az explicittel.

S ha meggondoljuk, hogy Luxemburnál is hiányzik a klasszikus politikai gazdaságtan kategóriái visszajárfordultságának következetes érvényesítése – hiszen ezt a polgári politikai gazdaságtan és Marx közti egyeneságinak feltételezett viszony természetesen kizárja –, akkor érthetővé válik, hogy Marx nyomán „csak” a pénzfétis geneziséét ábrázolta, leleplezve ily módon a „marhaformában gondolkodó” civilizáció egészét, de nem jutott el – mint meglátjuk – az érték kategória következetes defetiszálásához, és az ebből eredő konzekvenciák levonásához. Ebben a lényeges vonatkozásban – bár Luxemburg itt is mélyebb, mint sok utódja – e kritiká nem indíthat a luxemburgi hagyományból sem. Még kevésbé kapcsolódhat azonban azokhoz, akik a többek közt Luxemburg által is képviselt hagyományt úgy ábrázolják, mint a szocializmus politikai gazdaságtana előtt álló legerősebb módszertani korlátot, mint „kimondhatatlanul ostoba módszertani vakságot”. (Valojov–Lapsina: *Szocializmus és árúviszonyok*, Kossuth, Bp. 1974, 361. o.-tól.) E felfogás jegyében az egész luxemburgi hagyomány (noha itt kifejezetten nem is esik szó róla) értékes-értékesítendő elemei háttérbeszorulnak az egyedülvalóvá tett kérdés mögött: lehet-e a szocializmusnak politikai gazdaságtana vagy pedig ez a diszciplína megszűnik a tőkés árutermeléssel? Luxemburg hagyománya ebben a kérdésben is differenciált elemzésre szorult volna, hiszen az ő felfogása értelmében a politikai gazdaságtan a tervszerű világgazdaság megvalósulásával veszti el érvényét. (Id. mű, 272. o.)

Luxemburg a világgazdaság perspektívájában gondolkodott, nála a marxi elmélet átcsapása a gyakorlatba egyszerre jelentette az elmélet továbbfejlesztését és egy olyan világgazdaság létrehozását, amelyben érvényét veszti – az ifjú Marxszal szólva – „a magántulajdon összes alakulatai”. Luxemburg elvont elméleti igazán mit sem változtat az a körülmény, hogy a történelem menete nem úgy alakult, ahogyan ő azt anticipálta, hiszen ez az igaz elem: a kommunizmusban megszűnik a politikai gazdaságtan, pontosabban, megszűnik az ezzel az elmélettel általánosítható gazdaság. S ha az azóta eltelt félévszázad során számtalanszor megfogalmazzák az ilyen és hasonló érveket: Luxemburg tévedett, hiszen létezik a szocializmus és az imperializmus politikai gazdaságtana, akkor itt egy alapvető „másról beszélésről” van szó, mint a Luxemburg elméletében meglévő racionális mag kibontásáról. Mi több: arról is hallunk, hogy a kommunizmusban is lesz politikai gazdaságtan s ez a tétel – elleplezve a minőségi ugrást a közvetett, illetve a közvetlen társadalmi munka rendszere közt – valóban egyik legerősebb módszertani gátjává vált annak, hogy kategóriális fokon megkülönböztessék azokat az „egyszerű, átlátszó viszonyokat”, a saját alapján kifejlődött kommunizmus termelési viszonyait az árutermelőiektől. Ennek a minőségi ugrásnak ellepleződése az elmélet szintjén tagadhatatlanul egyik oka volt annak, hogy nem hatoltak be azoknak a kategóriáknak elemzésébe, amelyeknek megszűnését Luxemburg Marx alapján jelezte. Maga az ugrás pedig azért lepleződhetett le, mert nem rekonstruálták azt az elméleti keretet, amely az árutermelői viszonyokat visszajárfordultként ábrázolhatta volna s így a talpraállítás elméleti és gyakorlati követelménye veszendőbe ment. A kategóriák egymáshoz való viszonyát az elméleti ábrázolásban nem a genetikusan kifejtés, a visszajárfordulás elemzéséből kinövő

színére fordítás jellemezte, hanem egyfajta a belső összefüggések rekonstruálása iránti közönyös, additív leírás. Így pl. ha a közvetlen munkaidőgazdálkodásról mint olyanról esik szó, amely majd a közvetett helyébe lép, ez még távolról sem jelenti azt, hogy az idővel való közvetett gazdálkodást a maga valóságos visszajárfordult alakjában ábrázolják. Ennek olyan messzemenő jelentősége van, amelynek itt csak jelzésére szorítkozhatunk: az ifjú Marx a „társadalmi állapotvilág” megfejtésének kulcsát a közösségi gazdálkodásban mutatta fel, ám ez a gazdálkodás a maga legelvontabb körvonalaiiban sem rekonstruálható mindaddig – amint ezt később kifejtjük –, amíg napjaink viszonyai vetülnek a távoli jövőre, amíg pl. a kommunizmus felső szakaszát oly módon ábrázolják, hogy ott majd a térítés nélküli csere valósul meg, szemben az árutermelési viszonyok térítéssel cseréjével.

Így Marxnak a klasszikus politikai gazdaságtanhoz való viszonya korántsem olyan elvont történeti kérdés, mint ez első látszatra tűnhet: az az elméleti cezúra, amit a közgazdász-értelmezők az ifjú és az érett Marx között vontak, a gazdasági kategóriarendszer egésze felfogásának függvénye. Azt a tényt, hogy mindmáig megoldatlan az ifjú és az érett Marxnak a politikai gazdaságtan klasszikusaihoz való viszonya, mutatja a többi közt az, hogy pl. a korántsem korlátolt szaktudóst, hanem a filozófiailag is meglehetősen tájékozott Paul Sweezyt évtizedek óta foglalkoztatja a kérdés: „Hogyan értelmezzük azt a tényt, hogy Marx olyan konceptuális apparátust használt, amely a klasszikusoktól származik és hasonló azokéhoz s mégis annyira radikálisan különböző konklúziókhöz jutott?” Majd másutt ismét: „Régóta nagy benyomást tett rám az a tény, hogy Marx Károly, bár a klasszikus gazdasági elméletből származó és több vonatkozásban nagyon hasonló konceptuális keretet használt, mégis a klasszikus közgazdászokétól radikálisan különböző konklúzióhoz jutott.” (Paul M. Sweezy: *Modern Capitalism and other Essays*, New York – London 1972, 168–169. és 127. o.)

Látható, hogy ma is mennyire eleven még a Luxemburg által is megoldatlanul hagyott probléma. Ennek oka szerintünk (természetesen ez még bizonyításra szorul) az, hogy a radikálisan különböző konklúziók premisszáit nem ismerik fel magában a marxi gazdaságelméletben kezdettől fogva bennerejlőként. Az a koncepció, amely az ifjú Marx megítélésének mértékéül Ricardót teszi meg, csak következetes önmagához, amikor szakadást, cezúrákat tételez a marxi életművön belül. Ezért képtelen választ adni – véleményünk szerint – a „radikálisan különböző konklúziók” forrására.

A valóságban a ricardoi gazdaságtantól radikálisan különböző marxi premisszák elméleti megszüntetésével kezdik az ifjú Marx értelmezői a cezúra körvonalazását. A perdöntő kérdés, hogy ti. a termelési költségek egyetlen alakja-e, hogy érték meghatározóként érvényesülnek, fel sem merül. Mandel és Tuchscheerer csak azt hangsúlyozzák, hogy a termelési költségek a termék előállításához szükséges munkaidőre oldódnak fel. Úgy tűnik tehát, mintha Marx és Engels – szemben a klasszikus politikai gazdaságtan képviselőivel – nem volnának tisztában a munkaidő szerepével, hiszen – úgy mond – csak „A német ideológia”-ban fogadják el a termelési költségek érték meghatározó szerepének elvét.

Azt hisszük: maga a kérdésfeltevés hibás. Marx és Engels szemében ugyanis a termékre fordított munka érték kifejezése a társadalmi munkaidő elidegenült létmódja. A munkának nem természetadta tulajdonsága, hogy dologi módon a termékek értékeként jelenjen meg, ahogyan a terméknek sem egyfajta társadalmilag természetadta tulajdonsága, hogy

„az előállításához szükséges munka viszonylagos mennyiségét” hordozza, ahogyan ezt Ricardo művének első szakaszában megállapítja.⁵

Miért nem így kezdik elemezni a közgazdászok ezt a kérdést?

A közgazdasági értelmezésnek az alapproblémákat illető öntudatlanságára ott derül fény, ahol Tuchscheerer kimondja: az ifjú Marxnak a klasszikus polgári munkaérték-elmélethez való viszonya valami más, mint a munka elidegenedésének általa körvonalazott elmélete. (Id. mű, 115. o.) Ez azonban nem gátolja meg Tuchscheerert abban, hogy másutt, a munka elidegenedésének elméletéről szólva ezt úgy is értelmezze, mint a munkaérték-elmélet minőségi oldalának első felvázolását, mint az áru, tőkés árutermelői munka, bérmunka meghatározását, mint a természetadta társadalmiság körvonalazását. Saját pozíciójának ezzel az öntudatlan visszavonásával csak elmélyíti az elméleti alapok meghasonlottságát.

A kettészakítás mélyebb oka abban rejlik, hogy Tuchscheerer negatív ítéli meg annak az „elméleti formának” a meghaladását, amelyet az előző közgazdaságtudomány már kialakított. „Annak az oka, hogy Marx a társadalom közgazdasági struktúráját előbb az elidegenedés aspektusából vizsgálja és a politikai gazdaságtani problematikát nem a tartalmának megfelelő, az előző közgazdaságtudomány által már kialakított elméleti formában ragadja meg, Marx filozófiai, világnézeti fejlődésének addig elért fokában keresendő. Marx ugyanis közgazdasági tanulmányainak megkezdésekor, hacsak átmenetileg és semmiképpen sem abszolúte, erősen a feuerbach-i felfogás befolyása alatt állt, ami a hegelianizmus bírálatában, majd végleges leküzdésében is jelentősen hatott rá. Márpedig Feuerbachnál az elidegenedés fogalma központi szerepet játszott.” (Tuchscheerer, id. mű, 116. o.) Tuchscheerer elemzésének fő vonalát állandóan keresztezi, hogy az az elméleti tér, amelybe, mint egyfajta Prokrusztesz-ágyba, az ifjú Marxot bele akarja gyömöszölni, mégiscsak szűknek bizonyul. Ahelyett azonban, hogy e felismerések hatására egész felfogását korrigálná, megmarad azon az elméleti téren belül, amelynek lényeges kérdésekben való jogosultságát ő maga vonja – mintegy mellékesen – kétségbe. Mindenekelőtt: az elidegenedés-koncepcióban hol Marx fölénye, hol pedig elmaradása jelenik meg a klasszikus politikai gazdaságtanhoz viszonyítva (I. mű. 116., 183. o.) Marx Tuchscheerer ábrázolásában teljesen elejti az elidegenedés kategóriáját, mint az új tartalomnak nem megfelelő formát. A *Grundrissé*-t tárgyalva azonban Tuchscheerer szembekerül az állítólag már megszűnt, de eszerint mégiscsak fennmaradt elidegenedés kategóriával. (189–191. o.) Vajon e kategória fennmaradása nem tanúskodik-e a régi elméleti tér meghaladásának szükségszerűségéről? Tuchscheerer nem gondolja, nem is gondolhatja végig az alapkérdések összefüggését; elméleti közege a szétesettség. Így azonban felbomlik, ill. nem rekonstruálódik az az átfogó egység, amelyen belül lehet csak értelme minden politikai gazdaságtani kategória lényegi-közös meghatározottságai feltárásának; az egyes kategóriák meghatározott jellegüktől felszabadulva, szétesnek s ebben a scientikus alakjukban értelmezhetetlenné válnak. Ennek az egységnek hiányában látja és mégsem látja a szerző Smith és Ricardo korlátját: „Korlátoltságuk, amely egyben tudományos érdemüket is csökkenti, abban nyilvánult meg, hogy nem vizsgálták a munka specifikus társadalmi formáját, amely az értéket és ezáltal a tőkés társadalom gazdaságát képezi, hanem a munkát általában – társadalmi formájától függetlenül – érték- és gazdaságképzőnek tekintették.” (Id. mű, 184. o.) Ez az egy megállapítás is – annyi más mellett – elégséges volna az adott elméleti tér ki nem elégítő voltának felismeréséhez. Mert hiszen a formától függetlenül vett

munka, vagy ami ugyanaz: az adott anyagi tartalomban (nem megszüntetve) megőrzött, felvett társadalmi forma az abszolútnak hitt polgári gazdasági forma elméleti kifejezése. A munka elidegenült formájának marxi kategóriája így, már ezzel az egyetlen aktussal, még minden beható kategóriaelemzés előtt – ez nem is lehet a kezdetek feladata – már különöseleg degradálja a klasszikus polgári teoretikusok által kifejezett és általánosnak vélt formát. Aki pedig a munkát e különös alakjában elidegenültnek tartja, az nem tekintheti örökkévalónak azt a gazdaságot, amelynek a magántulajdon, az elkülönült tulajdon és munka rendszere, s vele a csere, az érték s az érték önállósult formái, mint a pénz és a tőke megbonthatatlan mozzanatai. Ezt a körülményt, így kifejezve, nyilván egyetlen közgazdász sem vonja kétségbe. A konfrontációt azonban az a gondolatlanság nehezíti meg, amelyre már Marx is utalt, hogy ti. a közgazdászok állandóan elfelejtik saját döntő meghatározásaikat s az ezzel a „feledékenységgel” együttjár az átcsúszás a verbalizmusba, az elméletéssz rekonstruálására való képtelenség, az elveszés a szavakká degradálódott fogalmak zűrzavarában. Mert ha azt mondjuk, hogy az ifjú Marx új elméletet vázolt fel az elidegenült forma, az elidegenült munka (és minden anyagi tartalom formameghatározottságának) felismerésével s így számára a klasszikus politikai gazdaságtan az elidegenült forma törvényeit rendszerezte a maga módján, legyen szó akár a munkaérték-, akár az értéktöbblet-elmületről, akkor, bár ugyanazt mondjuk, de más terminológiában, az elméleti ellentét már készen áll. De milyen alapon kerül itt szembe velünk a közgazdász? Azon az alapon, hogy elfeledte azt a saját meghatározását, hogy ti. nincs munka gazdasági forma nélkül. Tuchscheerer ugyanis „irritáló terminológiai kétértelműségnek” tartja, hogy az ifjú Marx két értelemben használta a munka fogalmát, szemben az érett Marxszal, aki e fogalmon csak az ember produktív tevékenységét általában értette.⁶ Így azonban a munkába mint az ember és a természet anyagcseréjét kifejező fogalomba visszavette, megszüntette a gazdasági forma fogalmát; a munka így éppoly egyoldalú, pozitív alakjában tetszeleg mint Hegelnél, az elidegenült munka általában vett munkává szelidül. Így hát a közgazdász tételei: 1. a munkát nem lehet gazdasági formája nélkül ábrázolni, 2. a munkának csak egyetlen anyagi-naturális alakja van, azaz a munkát nem lehet gazdasági formájában ábrázolni. A király meghalt, éljen a király! . . . Csakhogy egy és ugyanaz a király.

Általában jellemző – s erről még sokszor lesz szó – nemcsak a munka, hanem az általában vett anyagi tartalom és gazdasági forma viszonyának tisztázatlansága. Ez a többi közt kiderül Tuchscheerer következő álláspontjából. „A munka éppen ezért nem (a magyar fordításból hiányzik a „nem” szócska) csupán az ember tevékeny viszonya a külső természethez vagy a tárgyi világhoz, s terméke nemcsak bizonyos természetes vonatkozás az ember szükségleteire, hanem egyben társadalmi vonatkozás is. Ez a jelentős felismerés, amelyre Marx közgazdasági tanulmányai során jutott el, s amelyet ezekben a kéziratokban tovább szilárdított, Marx közgazdasági tanításának kidolgozása és megalapozása szempontjából rendkívül nagy jelentőségű, hiszen ez teszi lehetővé számára, hogy az embertől látszólag függetlenül meglevő anyagi gazdagságot és ennek mozgását feloldja az emberek között anyagi életük termelése során kialakuló viszonyra és a társadalmi termelési vonatkozások fejlődésévé.” (Id. mű, 178–179. o.) Talán felesleges is megjegyezni: Marx sohasem oldotta fel a gazdagságot viszonyra, a gazdagság csak a formáját tekintve viszonyhordozó, de maga pl. a vászon korántsem termelési viszony. S éppígy a homályos „mozgás” sem fejlesztheti ki a viszonyokat magából a gazdagságból. Látható: a szerző éppígy egybemossa a munka és a termék társadalmi formáját magával az anyagi gazdag-

sággal, mint azt a polgári klasszikusok tették. Ilyen tisztázatlan elméleti alapvetés mellett az egyetlen biztos és „gondolkodásökonomikus” eljárás a klasszikus polgári gazdaságtan készenkapott elméleti formájához való ragaszkodás, amelyen időnként áttör e forma elégtelenségének – elméletileg öntudatlan – jelzése. Miután ugyanis kifejti, hogy Marx az elidegenedés kategóriájával a természetadta társadalmiságot jellemzi (186. o.), s hogy éppen ebben rejlik a marxi elemzés fölénye a polgári közgazdászokéval szemben (186., 183. o.), mégiscsak deklarálja: az elidegenedés fogalma szükségtelenné vált, mert ez „... túlságosan általános ahhoz, hogy segítségével részletesen meg lehessen vizsgálni a társadalom gazdasági struktúráját, s főleg ahhoz, hogy meg lehessen ragadni a sokrétű mennyiségi vonatkozásokat”. (190. o.) Az az érv, hogy ezzel a kategóriával nem vizsgálhatjuk a mennyiségi vonatkozásokat, mindössze azt konstatálja, hogy a minőség kategóriájával nem lehet specifikálni a mennyiséget. Ezt azonban senki sem kísérelte meg, a legkevésbé pedig Marx. Talán fordítva: a későbbiekben sok szó lesz arról, hogy a közgazdászok a mennyiségi oldalt elszakítják a minőségitől, többé vagy kevésbé konzekvensen a társadalmilag szükséges munka megítélésének kérdésében, s itt ez csíraformában, s eléggé abszurd módon jelenik meg. Tuchscheerer – s erre csak utalunk – még szigorúan szaktudományos vonatkozásban is helytelenül ítéli meg az elidegenedést, és még akkor is, amikor ezt a kategóriát igenli. Szerinte ugyanis Marx kiindulópontul választotta „... a munka elidegenedését az anyagi javak termelésén belül és a munkabérnek ezen alapuló elidegenedését...” (183. o.) Marx felfogásában azonban nyoma sincs a munkabér elidegenedettségének, sőt, „a tőkés termelési forma marxi elemzésének fölénye” – hiszen erről van szó, s nemcsak a polgári, hanem a kispolgári felfogásokkal szemben is – e ponton abban rejlett, hogy szerinte a munkabér nem szorul külön elidegenedésre: magántulajdon és a munkabér azonosak, a munkás a bér rabszolgája, mondja az ifjú Marx, a „Bérmunka és tőké”-ben pedig a munkabért egy olyan sajátos áru áráként jellemzi, melynek tartálya nem más, mint emberi hús és vér. (MEM 6, 388. o.) Mindez csak példa, de igen jellemző példa a gazdasági kategóriák olyannyira tisztázatlan értelmezésére, amely lehetőséget nyújt a tételek és ellentételek tételezésére és visszavételére, s amelynek centrumában az új elméleti tér szükségtelensége s vele a társadalmi-gazdasági forma elméleti megszüntetése áll. Ilyen alapokon állva engedni a szerző széjjelenni a bensőleg összetartozót: az ifjú Marxnak a klasszikus polgári munkaérték-elmélethez való viszonyát, illetve az elidegenült munka első vázlatát.

Még ott is, ahol felismerik, így Ernest Mandel esetében, hogy az elidegenült munka a társadalom sajátos formájának terméke (id. mű, 159. o.) és ennek alapján hamisnak ítélnék minden, az elidegenült munka kategóriáját visszautasító (ill. azt csak az árufetisizmusra korlátozó) elméletet, megszilárdul a dogma: Marxtól és Engelst tanulmányaik a munkaérték-elmélet kezdeti elutasításától ennek az elméletnek a kiindulópontjához juttatják el. Ezt persze Marx átfogalmazza – mondja Mandel –, de itt is a kapcsolódást Ricardo ama természetes ár kategóriája közvetíti, amelyet a szerző azonosít a termelési költségek kategóriájával. Mindez azonban azt jelenti, hogy a munkaérték-elmélet a maga adott, mennyiségi aspektusban kiépített alakjával marad nála is az elsajátítandó anyag tengelye, s hogy a munka társadalmi formája teljesen formális kategóriává degradálódik Mandelnél is, s így méltó az elenyészésre. Mandel tulajdonképpen csak az „ortodoxokkal” való szembenállását fejezi ki az elidegenült munka kategóriájának igenlésével, ám nem tud vele mit kezdeni. Hiszen ha e kategória nem maradna formális, feloldhatatlan ellentétbe

hozná a saját, azaz a készenkapott premisszával: a természetes ár kategóriájának elsődlegességével. Összemérhetetlen ugyanis az általánossági foknak az a különbözősége, ami a forma, ill. a természetes ár kategóriája közt feszül. Ez utóbbi az ifjú Marx szemében már mint a forma egy különös alakzatával, az elidegenült formával összenőtt anyagi tartalom jelenik meg, amit a polgári politikai gazdaságtan mint az általában vett emberi termelés kategóriáját általánosít. A közgazdászban fel sem ötlük, hogy Marx számára már ezen a fokon is úgy vetődött fel a kérdés, hogy a „nem-emberi, nem-társadalmi termelés” (Gfk. 145. o.) törvényeként kell majd prezentálni a természetes ár kategóriáját, – méghozzá a legegységesebb, a polgári elméleti tudat által elfojtott ellentmondásától kezdve a legki-fejlettebbekig, amelyek azután felbomlása-felbomlasztása felé hajtják az egész rendszert.

Hasonló kép alakul ki Rozenbergnél. Miután megállapítja, hogy az elidegenült munka kategóriájával egészen új elvek törnek maguknak utat, e tételét – mint annyian mások – menetközben visszavonja: az elidegenült munka, akárcsak az emberi lényeg kategóriája egyszerű feuerbach-i hatások kifejezője (D. I. Rozenberg: *Die Entwicklung der ökonomischen lehre von Marx und Engels* . . . Dietz Verlag, Berlin 1958, 153. o.)

Ez utóbbi tétel felülkerekedése szükségszerű, mert ez felel meg annak az átfogóbb koncepciónak, hogy Marx kezdetben elveti, majd a dialektikus materializmus kidolgozásával és a történelemre való alkalmazásával elfogadja a munkaérték-elméletet. Az elidegenült munka pozitív értelmezése tehát ellentétben áll a dogmával: az elmélet implicit és korántsem tudatosított logikája értelmében Marxnak azért kell prericardiánussá válnia, mert a közgazdász közömbös a gazdasági forma kategóriájával szemben. Rozenberg ugyan azt állítja, hogy Marx csak a magántulajdon mint alapzat körvonalazásával fogadhatta el a munkaérték-elméletet, mint ennek az alapnak megfelelőt; ám megválaszolatlan az a kérdés, hogy ezzel a bázissal milyen formai meghatározottságot nyer a munka. A gazdasági forma nyugvó alakzata tehát nem implikálja szükségszerűen a forma aktív létmódját. Hiszen ha implikálná, a munka mint elidegenült kerülne korrelációs viszonyba a magántulajdonosi alappal, s a kutatásnak annak feltárására kellene koncentrálnia, hogy milyen gazdasági meghatározottságok érvényesülnek a polgári formájú munkában mint az érték szubsztanciájában.

Ilyen, még csak jelzésszerűen körvonalazott elméleti előfeltevések mellett a közgazdászok az elidegenült munka negatív megítélésével tulajdonképpen impliciten azt mondják ki, hogy az anyagi tartalom formái irrelevánsak. Ugyanezt deklarálják annak fenntartásával is, hogy a ricardoi elméleti kereten belül kell kezdeni a meglévő anyag kritikai elsajátítását. A tétel tehát, hogy a ricardoi forma elégséges, már eleve elmarasztaló ítéletet mond ki az ember és a természet anyagcseréjét – a nembeli munka szféráját – különös, elidegenült formában, sajátos társadalmi-gazdasági jelleggel ábrázoló s ilyenként „nem-emberi”, „nem-társadalmi termelés”-ként meghatározó, egész ifjú marxi koncepció felett. A kérdés persze ennél bonyolultabb: mert ugyanakkor, amikor az egyik oldalon ki-szorítják a gazdasági forma kategóriáját, közgazdászokként szükségszerűen elidegenült formaeffektusokat elemeznek – de ennek tudata nélkül. Ám nem szükségszerűen az a polgári politikai gazdaságtani koncepciók legelvonhatóbb meghatározottsága, hogy a formailag nem specifikált s így „emberi termelést” közvetítés nélkül együtt vizsgálják azokkal a különös formaeffektusokkal, amelyeknek – ha nem is kielégítő – elemzésével e korlátolt-ság meghaladásához objektíve ők maguk is utat törtek. Csak akkor tűnhet a meghaladás regrediálásnak, ha minderről nem veszünk tudomást.

Különben azt az álláspontot, hogy az anyagi tartalom formái irrelevánsak – hogy tehát saját diszciplinájának specifikus tárgya irreleváns – kimondja a közgazdász nyíltabban is, mielőtt áttér az ún. dialektikus materialista történelemfelfogás alapkérdésére. S ezzel egyben azt is kifejezi, hogy ilyen elméleti előfeltételek mellett (s itt derül ki, hogy az alapokat illetően sokkal súlyosabb negatívumokról van szó, mint elégtelen kategóriaelemzésről, mint verbalizmusról) szükségképpen szét kell vetnie az ifjú Marx által hozott új szintézist: az anyagi és a formai történetileg változó egymásbanlétét.

Miután Tuchscheerer közli, hogy „... Marx felismerte, hogy a gazdaság a társadalom reális bázisa...”, ugyanezt a bázist másutt az emberben, az anyagi alakjában vett termelésben jelöli meg „... az emberi történelemnek nincs más alapja, mint maga az ember”. „Az embernek és az emberi termelőtevékenységnek mint a társadalmi élet alapjának, az ember és a természet összefüggésének, valamint az ember önlétrehozásának... materialista alapszemléletre épülő új felfogása alkotja a marxi elidegenedés koncepció alapját”. (Id. mű. 127., 172., 180. o.) (Amennyiben pedig társadalmi viszonyról egyáltalán szó esik, ezt Tuchscheerer, mint korábban láttuk a gazdagságból és mozgása feloldásából eredezteti.)

Ez az a „dialektikus materialista történelemfelfogás”, amely állítólag a prericardiánus tévelygő Marxot helyes politikai gazdaságtani kiindulópontozhoz juttatja. A gazdaság kategóriájának feladása vezet tehát a gazdaság elméletének forradalmasításához, egy idealizált anyagi tartalomra való redukció nyújtja eszerint a marxista politikai gazdaságtan általános filozófiai alapvetését, és ezzel együtt magának a materialista történelemfelfogásnak az alapjait. A képlet valójában ennek éppen a fordítottja: az antropológiai történelem- és társadalomfelfogás meghaladásának egyik elengedhetetlen feltétele a politikai-gazdasági kategóriák kezdő kritikai elsajátítása volt, az ezekben a kategóriákban többé-kevésbé rejtett, felemásan kifejtett, vagy egyenesen elfojtott gazdasági-formai mozzanatok kezdődő kibontakoztatása, általánosítása. (Ezt az összefüggést – bár a saját kategóriaelemzéssel ellentétben – R. Meek is felismerte.) Csak így kezdhette az ifjú Marx az embert, a termelőtevékenységet stb. már nem oly módon ábrázolni mint előtte – s utána annyian –, hanem különös gazdasági formájában.

A szétesettség, amely tehát tendenciáját tekintve egészen a gazdaság kategóriájának visszavételéig vezet, teljesen szem elől téveszti, hogy Marx már a restauráció-korabeli történészek eredményeinek elsajátítása után az osztályharcok gazdasági alapjának feltárására törekedhetett csak, hogy pl. Adam Smith után – aki a tőkét kormányzati hatalomként a munka felett általánosította – Marx zseniális dialektikusként nem mezteleníthette többé le a termelőtevékenység megvalósulási feltételeit a merőben anyagira, hogy Ricardo után már csak az elosztási viszonyok körül általa feltárt harcok forrásait kutathatta az eredeti elosztási viszonyok stb. fogalmi megragadását tűzve ki célul. Ám mindezek az óriási vívmányok s velük a kiteljesítés feladata a semmibe vész, ha az elmélet regrediál egy régen meghaladott antropológiai szintre, ha tehát az egyik oldalon kidobja a gazdasági formát, a másik oldalon pedig egy különös anyagi tartalmat, amelyet keresztül-kasul áthat a polgári forma, a politikai gazdaságtan alfája-omegájaként tár elének.

Látható, hogy a közgazdász elméleti tere: társadalom-történelem, gazdaság nélkül, együtt az árutermelői gazdaságok elvont kategóriális kifejezésével, a túlnyomóan mennyiségi meghatározottságára leszűkült értékmeghatározás elvével.

Így természetes, hogy minél hiányosabb a kategóriaelemzés, minél inkább hat a dezintegráltság logikája, annál inkább elfogadásra méltóként prezentálja a közgazdász a készenkapottat.

Az ifjú Marx azonban nem fejezhette ki az általa felfedezett új, a technikaitól megkülönböztetett társadalmi-gazdasági dimenziót a régi elméleti térben; a polgári politikai gazdaságtan, még legfejlettebb, Ricardo által kidolgozott formájában is csak a (mégoly átfogó értelemben megragadott) elosztási viszonyokat határozta meg diszciplínája tárgyaként. A termelési viszonyok összessége, a gazdasági forma *terra incognita* volt a számára. A gazdasági forma kategóriájának fokozatos feltárása Marx számára korántsem volt csak elméleti feladat; hiszen a tudományos korlát megbonthatatlan egységet alkotott az abszolútként és megszépítve ábrázolt polgári formával. A polgári gazdaságtannak egyszerűen nem volt elméleti kerete a civilizáció átfogó kritikája, a termelőt uraló termék, az idegen tulajdon termelésére kényszerült munka világa és e világ forradalmi meghaladásával kibontakozó gazdaság elméleti kifejezésére, általánosítására. S ha a szcientikus értelmezés, az általa negatív megítélt filozófiai hatás egyszerű eredményének minősíti a polgári politikai gazdaságtani formát meghaladó újat (amelyet persze nem így értelmez), akkor egyszerre tesz tanúbizonyságot arról, hogy nincs tudomása a következőkről: a) az elidegenedés marxi felfogásával a formálódó tudományos kommunizmus is behatolt a politikai gazdaságtanba; b) a társadalmi dialektika (ezen belül ennek a sajátos, a polgári társadalomra jellemző antagonisztikus formája) csak azáltal vált fogalmilag megragadhatóvá, hogy az ifjú Marx elkezdte általánosítani a társadalmi forma (elidegenült és közösségi forma) átfogó szerepét a termelés anyagi elemeinek meghatározásában; c) a társadalom materialista felfogása egyszerűen nem létezik a termelési viszonyok ama relatíve nyugvó és aktív létmódjának általánosítása nélkül, amelyet Marx mint a magántulajdon mozgását, mint e tulajdon „elidegenült” termelését határozott meg. Végül, hogy kiindulópontunkhoz visszatérjünk, így elhomályosul az a messzemenő közvetítettség, hogy az ifjú Marx szemében csak az elidegenült tulajdonviszonyok, az elidegenült munka feltételezésével válhatnak a termelési költségek értékkonstituálónak.

A közgazdász koncepciójának implicit tartalma értelmében arról van szó, hogy a termelő csak „kabátot” termeljen (s nem esik szó arról, hogyan oszlik el osztálytársadalmilag a munka, s kinek az irányítása mellett, kik és hogyan dolgoztatnak, dolgoznak, kinek az eszközével, anyagával, kié a termék, s hogyan termelődnek újjá a termelés szereplői a maguk társadalmi-gazdasági formájukban – hiszen mindezek a meghatározottságok az „irritáló terminológiai kétértelműségről” tanúskodó elidegenült munkáé, formáé), ám a termelési költségek mégis válnak értékkonstituálókká. Ami az anyagi tartalmat illeti: e modell meghatározó jellegű alaptendenciáját Marx tárta fel, a többi közt Rossival polemizálva: „Hogy a „*csere formái*” Rossi szemében közömböseknek látszanak, ez éppen olyan, mint ha a fiziológus azt mondaná, hogy az élet meghatározott formái közömbösek, mind csak a szerves anyag formái. Éppen ezeken a formákon fordul meg kizárólag a dolog, amikor arról van szó, hogy felfogjuk egy társadalmi termelési mód sajátos jellegét. Kabát az kabát. De ha a 'csere' első formája szerint készítetjük el, a tőkés termelés és a modern polgári társadalom áll előttünk; ha a második szerint, akkor a kézi munka egy formája áll előttünk, amely még ázsiai viszonyokkal is megfér, vagy középkoriakkal stb. S ezek a *formák* meghatározóak magát az anyagi gazdaságot illetően.

Kabát az kabát, ez Rossi bölcsessége. De az első esetben a szabómunkás nemcsak kabátot termel, hanem tőkét termel; tehát profitot is; termeli a munkáltatóját mint tőkést és önmagát mint bér munkást.” (Marx: Értéktöbblet-elméletek, I. 261. o.)

Mivel az új elmélet-egész nemhogy rekonstruálódna, hanem szétesik, a közgazdász nem értheti meg az új konceptualizáció szellemében fogant sajátosan közgazdasági részleteket sem, s ez természetes: ha az egész szétesik, a csak az egész kontextusában értelmezhető részmozzanatok is értelmüket veszítik. Ha pl. az ifjú Marx és Engels az általuk feltárt új fogalmakat a klasszikus polgári gazdaságtan kategóriáiba foglalva fejezik ki – méghozzá paradox módon –, akkor a közgazdászok egységesen elítélik. Ez áll az általuk visszautasított tételre: a magántulajdontól eltekintve van értelme a tételnek: a természetes ár a termelési költségek. De hát tudnunk kell, hogy akkor is félreértik Marxot, amikor *A tőké*-ben a Robinzon modellt elemelve, Robinzonnak az általa megteremtett dolgokhoz való viszonyát így összegezi: „És mégis megvan bennük az érték valamennyi meghatározása.” E tétel egyik közgazdasági értelmezése szerint az érték meghatározásainak fennmaradása azonos az érték meghatározás fennmaradásával: érték eszerint mindig lesz.

Marxtól azonban kezdettől mindvégig nem volt idegen az a paradox kifejezőmód, amely formailag a visszajárárfordultságon belül fordítja a színére a kategóriákat. Így jár el pl. akkor is, amikor a *Grundrissé*-ben arról szól, hogy a közösségiségben az egyes munkája majd közvetlenül általános pénz lesz. (MEM 46/I. 86. o.) Megjegyzendő, hogy itt egy másodfokú paradoxonról van szó, nem arról tehát, amely a tudományos igazságot jellemzi a köznapi tudat nézeteivel szemben”. Ez a fajta paradoxon a közkeletű tudományos tudattal szembesül, arra vonatkozva paradox. Az az eljárás, amely a közkeletű tudományos kategóriákkal, az egyedülvalóvá felfűjt tőkés árutermelői kategóriák közvetítésével hidaltatja át azt a szakadékot, amely az érték-pénzformát már meghaladott új forma és a régi forma közt áll fenn, mélyen ironikus: az abszolútnak hitt forma relativitását az abszolút forma prolongálása révén is ábrázolja. Ám az irónia csak mozzanatként jelenik meg, ha tudatosítjuk, hogy itt a fogalmi tartalmak olyan rétegezetszégéről van szó, ahol a mélyebb réteg érvényre juttatja az itt rejlő objektív dialektikát: a közkeletű kategóriák által kifejezett mulékony formák maradandó tartalmai más formában bár, de fennmaradnak. Marx azért is beszél az érték- és pénzlelek nyelvén, hogy a pénzlelkűek is megérthessék, ily módon mintegy pallót helyez számukra az általa feltárt szakadék fölé, hogy áthidalhassák azt az ugrást, amely az előtörténetet a szabadság igazi birodalmának szükségyszerű alapzatától elvlasztja. A marxi mű elméleti rekonstrukciója során azonban a szakadék eltűnt a palló alól, az ugrás elhomályosult, s az értelmezők az általuk abszolutizált jelenlegi forma egyes elemeinek jövőbeli fennmaradásáról szóló nézeteket magának Marxnak tulajdonították. S így ismét nemcsak a külső forma kérdése a közgazdász értetlensége a marxi paradoxonjelleg, az irónia iránt, jóval inkább az objektív dialektikát sűrítő fogalmi rétegezetszég, a gazdasági formának az egész anyagi tartalmat átforgató hatása iránti érzék hiányát fejezi ki.

A formálódó új elméleti egésszel szembeni elutasító magatartás, amely a verbalizmus fenomenalista erélyével különíti el azt, ami valójában szervesen egységes, az elidegenedés elméletével szemben a befejezett értékelméletet és annak minőségi oldalát tartja a marxi elmélet kulcsának. Az elidegenedés elméletével szemben foglal állást. Ez az elmélet valójában több és más is, mint a befejezett értékelmélet, hiszen szűken közgazdasági vonatkozásban is magát az egész tőkés és árutermelői gazdaságot átfogóan jellemzi

egészen odáig, hogy benne, általa a többi közt maguk az elosztási viszonyok is mint visszájukra fordult alakzatok nyernek ábrázolást, amelyek megszűnnek majd, ha az egyes munkája „közvetlenül általános pénz” lesz, azaz közvetlen részesedéssel jár majd együtt a közösségi termékvilágban.

Amikor tehát Fred Oelssner – Tuchscheerer könyvének kollektív vitáját összegezve – úgy foglal állást, hogy a szerző túlbecsüli az érték mennyiségi meghatározását a minőséggel szemben és egyben túlbecsüli az áru fétisjellegének elméletét, akkor nem tesz egyebet, minthogy a minőségi oldalt megtisztítja az elítélt elidegenedéstől és a fetisizmustól. Fred Oelssner minőségi oldalt akar – hiszen a mennyiségre való leszűkülés ismeretesen a polgári tudat sajátja –, de elidegenült és fetisiztikus jellege nélkül, mert ez valami filozófikus és ifjúmarxi és mint ilyen a marxológia által különösképpen kedvelt. S így az érték, mint a magánmunkáknak dologilag kifejezett viszonya az összmunkához, mint a munka társadalmi formájának fantasztikus dologi transzpozíciója a termék oldalán, megszűnik elidegenült, fetisiztikus formaként funkcionálni az elméletben. Ugyanakkor Oelssner másutt „dolgok viszonyának fantasztikus formáját öltő” árutermelői munkáról szól – mi más ez, mint a fővonalat illetően tiltakozás, a mellékvonalat tekintve pedig tiltakozó egyetértés, egyetértő-tiltakozás. Ám az elidegenedésnek végső fokon csak mint az áru fétisjellegének marad meg a jelentősége s ez hangsúlyozottan valami más lesz, mint az Marx által érett szakaszában állítólag már elejtett korai elidegenedés-konceptió.

Az alapkategóriák tisztázatlanságából is fakadó fogalomnélküli verbalizmus szétveti a marxi gazdaságelméletet. Ez a dezintegrálás szorosan összefügg az „antiortodox” pozícióknak való ernyedé-defenzív behódolással: ha nekik olyan fontos az elidegenedés, a fetisizmus elmélete, akkor ez rögtön gyanússá válik és így szól az „antiortodoxoknak” címzett hivatalos álláspont, egyfajta laicizált istentisztelet jegyében: „vegyétek és egyétek, ez még nem az ő (azaz Marx) teste”. (Vö. Tuchscheerer, id. mű, Előszó, 8–12. o.)

Az a pusztán körülmény azonban, hogy az ifjú Marx a társadalmi munka elidegenült létmódjaként fogta fel a termékre fordított munka érték kifejezését, már magában véve is egyértelműen azt igazolja, hogy az ifjú Engels és Marx sem közvetlenül magából Ricardóból, sem pedig általában a ricardói elméleti térből indultak ki – ami ez utóbbit illeti – szemben mindazokkal a közgazdászokkal, akik a tőkés termelésnek mint abszolút formának ricardói koncepcióját a proletariátus álláspontjáról vonták kétségbe és cáfolták.⁷

S ha minden vonatkozásban azzal találkozunk, hogy a közgazdasági irodalom ebben a ricardói elméleti térben szünteti meg a marxi politikai gazdaságtan forradalmi kezdeteit, akkor ennek közvetlen elméleti oka abban rejlik, hogy nem tudatosítják a Kéziratok diszkontinuitív vonulatát, ennek előfeltevéseit és implikációit. A közgazdász nem tudatosítja, hogy mit jelent a klasszikus polgári gazdaságtan kategóriáinak talpraállítását és egyben e gazdaságtan specifikus marxi megalapozását: az elméleti általánosítás szintjén nem vetnek számat azzal, hogy a ricardói forma egy visszajárfordult világállapotot regisztrál. Akár a marxi politikai gazdaságtan kezdeteit értelmezzük, akár pedig mindazt az újat, amit az érett Marx állítólag feltárt, a legátfogóbb jellegű új eredmény eszerint a konkrét és az absztrakt munka (a munka és a munkaerő, az állandó és a változó tőke stb.) megkülönböztetése. Így foglal állást az általánosan elfogadott állásponttal azonosulva Ronald Meek is. (Vö. *Economics and Ideology and other Essays*, Chapman and Hill Ltd., London, 1967, 98. o.) Miért jelent ez fogvamaradást a ricardói formán belül, amikor Ricardo valóban csak egyszerű átlagmunkaként fogta fel azt a munkát, amit Marx egyben

mint elidegenítés révén általánosuló magánmunkát ragadott meg? Azért, mert e felfogás jegyében úgy tűnik – most kilépve Meek kategóriáiból – mintha Marx szellemében a munka csak egy típusú társadalmi viszonyok rendszeréből nyerne specifikus gazdasági meghatározottságát.

A munka mindig is létező társadalmi formameghatározottsága ennek jegyében egyedül mint az árutermelő munka társadalmi meghatározottsága lép elénk, s ezzel Meek már vissza is vette az ifjú Marx által hozott újat: a hasznos munka és vele minden anyagi tartalom formameghatározottságát. A munka egy külön társadalmi meghatározottságában – legyen akár átlag-, akár elvont munka – így logikai kezdetű és végponttá merevül, a társadalmi formameghatározottság ezáltal elveszti mind általános politikai gazdaságtani, mind pedig ezen túlmutató elméleti, módszertani jelentőségét. Hiszen amíg éppen a munka nélkülözi a társadalmi formát, addig – lévén ez a gordiuszi csomópont – az elmélet síkján az anyagi tartalom egésze közönyösen áll szemben a gazdasági viszonyokkal mint egyfajta külső kerettel.

Azt az elméleti újat, amit az elvont munka kategóriája jelent, nem lehet a maga izoláltságában értelmezni. A kérdést, hogy miért jelenik meg a munka a termék értékében, miért ural minket a termék, mint egy másik termék „egyenlője”, Marx csak oly módon vethette fel, hogy anticipálta azt a termelési szervezetet, ahol a termékek többé már nem egymás „helyettesítői” (Gfk. 142. o.) s a társadalmi munka többé nem szorul utólagos formaváltozásokra. Az elvont munka értelmezhetetlen marad elszakítva, önállósítva attól az ellenpólustól, amellyel szemben egyáltalán elvont-magánmunkaként, tehát nem konkrét általános munkaként határozódik meg. Nemcsak a mindaddig az anyagi tartalommal egybeolvasztott elemnek mint formainak analitikus megkülönböztetése, kategoriális síkú általánosítása, létmódjának meghatározása, ezen belül különösségének, múltékony, visszajárfordult jellegének a feltárása az új Marxnál, hanem ettől elválaszthatatlanul, sőt ebből fakadóan az a körülmény, hogy az ily módon a különös formaivá degradálódott „magántulajdonosi” munkával, a „magántulajdonok” egyenérték-létével szemben felvázolta a közösségi munka módusát s vele az egyenérték-létformától felszabadult termékvilág létmódját. Marx azért fogalmazhatta meg a még csak nem is a logikai kezdetet jelző kérdést: miért szorulnak a „magántulajdonok” elidegenítésre? mert az árutermelői munkát már a különösség fokára degradálta. Ezt polemikusan jegyezzük meg Ronald Meek koncepciójával szemben, aki *A tőke* Marxának logikai alapproblémáját így fogalmazza meg: „miért van egyáltalán az áruknak áruk?” Ez azonban egy olyan lényegileg tautologikus tétel, amelyet nemhogy Marx, de egyetlen csak valamennyire figyelemre méltó közgazdász sem tételezhetett alapproblémaként, hiszen a használati érték árualakja implikálja áralakját: ez a legfelszínesebb „tétel”, amely „logikai alapproblémává” emelve sehová sem vezet.

Már az ifjú marxi álláspont is messze túl van Meek kérdésfelvetésén, nemhogy *A tőke* Marxa. A velünk szemben a talpára állt termék „a magántulajdonok” a cserélők elidegenült integrációs aktsaiban egyenértékeként egymásra vonatkoztatva már annak a gazdasági szervezetnek prizmáján át közvetítődnek, ahol az integráció – közösségiként – magának a termelésnek az előfeltételeként adott megfelelően a marxi perspektívának: az eddigi világrend felbomlásának, a magántulajdon negációjának. (MEM 1, 390. o.) Marx nemhogy a klasszikus politikai gazdaságtan, de már Arisztotelész után sem vethette fel úgy a kérdést, ahogyan ezt Meek ábrázolja. Már Arisztotelész is „az áruknak mint

csereértékeknek az egységét kereste”. (MEM 13, 46. o.) Ami pedig már az Adam Smith megelőző értékelméleti fejlődést illeti, maga Meek utal arra, hogy különbséget tettek az áruérték által meghatározott – a kellő ár –, valamint a valóságosan érvényesülő ár közt (id. mű, 4. o.), míg a klasszikusok azután elhatoltak a költség kategóriájához.

Meek szerint Marxot csak a minőségi és a mennyiségi dimenzió egysége elégítette ki, az említett kérdésvetetés a minőségi, a konkrét értéknagysággal kapcsolatos a mennyiségi, s ez utóbbi: miért van az áruknak az a meghatározott áruk, ami van? Úgy tűnik azonban, hogy Ronald Meek két mennyiségi dimenzióban oldja fel a minőségit és a mennyiségit; ugyanis egyfelől az árak léte általában és meghatározott mértékviszonyuk, másfelől a valóságban az egyedülvalóvá lett mennyiségi aspektus mozzanatai. Hiszen az ár a meghatározott értéknagyság pénz kifejezése (itt most nem kell szólnunk értéknagyság-árkifejezés ellentmondásairól), tehát az itt elfojtott, megszüntetett minőségi dimenzió egyik mennyiségi derivátuma. És éppen Ronald Meek hangsúlyozza, hogy Marx mindmáig érvényes elméleti felfedezése – amiről sok nyugati szerző is tanúskodhat – abban rejlik, hogy a gazdasági kategóriákat a termelési viszonyok terminusaiban kell elemezni. (Id. mű, 112. o.) Az áruk ára minden egyes árunak az egyetemes áruvilághoz való viszonyát tartalmazza, s ha Marxnak valóban ez lett volna a logikai alapproblémája, sohasem juthatott volna el magukhoz a gazdasági viszonyokhoz. Nem esik szó a magántermelőknek egymáshoz, az öszmunkához való viszonya eldologiasulásáról, s így az árforma és árformája Ronald Meek által adott elemzése öntudatlanul is tautologikusan egyfajta megkérdőjelezetlen, természetadta formaként ábrázolja az árut. („A csereérték minősége azért ruházódik az árukra, mert ezek áruk – azaz mert termelőik közt árutermelési viszonyok állnak fent.” Uo. 100. o.) Az áruk tehát azért bírnak csereértékkel, mert áruk . . . Ronald Meek Marx válaszait éppen ezért tarthatja „meglehetősen egyszerűeknek”, méghozzá az arra a minőségi kérdésre adott választ is, amely Marx előtt egyáltalán nem is létezett, s amelyet Marx nemhogy megválaszolt, hanem elsőként fogalmazott meg.

Ha nem tudatosítjuk a munkaérték-elmélet első, forradalmi meghaladását, ami persze nemcsak egyszerű történelmi tény, adalék, hanem olyan – ha úgy tetszik – logikai-elméleti alapprobléma, amely áthatja Marx egész munkásságát, a munkaérték-elmélet összes kategóriájához való viszonyát, beleértve a kategóriák megszűnésének távlatát, akkor éppen Marx elméletének alapjaihoz nem jutunk el. Ezt az alapot ez esetben leszűkítjük a termelési viszonyok, a társadalmi jellegű munka egy különös alakjára – különösségének tudatosítása nélkül –, s magunk is fogvamaradunk, akár csak Marx nagy polgári elődjei és mindenki, aki a ricardoi elméleti térből indult ki, az árutermelő társadalmak objektíve érvényes kategóriái s az általuk teremtett fetisiztikus látszatok világában. Legyen szó akár az ifjú marxi kezdetekről, akár az érett műről, ez esetben a modellt mindig arra a társadalomra korlátozzuk, ahol a termékek hordozzák a termelésükhöz társadalmilag szükséges munkát. Így pl. Ronald Meek Marx általános modelljét, gazdasági analízisének általános módszerét leszűkíti az egyszerű árutermelésről a tőkés árutermelésre való átmenet értelmezésére. E téren Marx ismét „egy régi és tiszteletreméltó hagyományt követett” – Smith és Ricardoét. (Id. mű, 97–98. o.) A naturális, illetve a közösségi gazdálkodás modellje itt is megszűnik s kritériumként csak a ricardói vagy akár smithi elméleti tér marad meg, amely révén Marx forradalmi megszakítotttság nélkül kapcsolódik a nagy polgári elődökhöz. Még ott is, ahol a kutató – mint pl. Ernest Mandel – tudatosítja, hogy Marx nem tartotta az árutermelést örökkévalónak, az értékképző

munka megszűnését csak *A gothai program kritikájával* kapcsolatban tárgyalja. Ez azonban így egyfajta olyan, fogantatását tekintve rejtélyes tétellé válik, amely nem hatja át a marxi munkaérték-elmélet összes kategóriáját, a kezdetektől mindvégig. Elhomályosul, mi több, megszűnik a kérdés: *mit jelent a kezdetektől fogva a polgári politikai gazdaságtan kommunista bírálata*, s az a látszat keletkezik, mintha ez a bíráló egyáltalán lehetővé vált volna magán a polgári gazdaságtan rendszerén belül maradvá és nem követelte volna meg kezdetől fogva a külső, s ezáltal közvetítve az immanens-transzcendens ellentéteinek egységén alapuló pozíciót.

Hasonló álláspontot képvisel Vigodszkij is, aki eleve az áruforma keretébe szorítja a marxi elemzést. Ez alkotja a kezdetet, s ebből következett a későbbiekben (1857–59 közt) a dialektikus egységet alkotó elvont és konkrét munka kategóriájának kibontakoztatása.⁸

Amennyiben tehát Vigodszkij is a kész áruformát tekinti a kezdetnek, annyiban e kezdetből ismét csak a hasznos és az elvont munka kategóriái bontakoztathatók ki, tehát – az utóbbiról szólva – csak a társadalmi jellegű munka egyetlen, méghozzá korlátozott módon ábrázolt alakja. A ricardoi elméleti teret eszerint a kezdetől fogva nem meghaladó ifjú marxi pozíció egybeesik az érettel.⁹

Vigodszkij álláspontja azért figyelemreméltó, mert – tudásunk szerint – ő az első közgazdász, aki nem veti el az Engels *Vázlatában* foglalt zseniális koncepciót, az értékformát már meghaladott gazdálkodás jelzését. Ám csak úgy fogja fel, mint a tudományos kommunizmus politikai gazdaságtani megalapozását (amit azután rögtön vissza is von, mert szerinte Engels ezzel a tétellel állítólag az értéktörvény sajátos működését jellemzi a kommunizmusban). Így azonban éppen a döntő mozzanat esik ki: az engelsi–marxi álláspont nem úgy jelenik meg, mint a politikai gazdaságtan marxi bírálatainak sarokköve, ami azt tanúsítja, hogy a megőrzés elemét csak a megszüntetés közvetítheti; hogy csak így létesülhetett a marxi politikai gazdaságtan autonómmá válásának első fázisa. Így a zseniális tétel besorolódik, szubordinálódik az áruterelő társadalmak érvényes gondolati formáinak. Itt is teljességgel hiányzik a „talpára állítás aktusa”; a kommunizmus prognosztikája egyszerűen abból nyeri eredetét Vigodszkij szerint, hogy Engels támaszkodott a politikai gazdaságtan klasszikusainak kutatásaira. Tehát Engels és Marx kiindulópontja nem a többé már nem értékképző munka szervezete, nem a munka polgári formájának horizontján túl indul meg a kritikai elsajátítás.

Azzal az axiomatikus rangra szert tett tétellel szemben, amelynek értelmében a ricardoi formából kell kiindulnunk az ifjú Engels és Marx politikai gazdaságtani koncepciójának értelmezése során, azt a felfogást állítjuk szembe, hogy a politikai gazdaságtan marxi bírálatainak archimedesi pontja a talpán álló, gazdaságilag többé nem megalvadt munka, a munka korábbi „szolgaalakjait” meghaladott, az immár az elidegenült munkával konfrontált közösségi életnyilvánítás annak a köztulajdonnak a talaján, ahol előzetesen, tudatosan osztják el az alanyi és tárgyi lényegi erőket. A termék előállításához szükséges munka ily módon nem ölti fel többé az érték formáját, kifejtésének tartalma pedig nem jelenik meg az értéknagyságban, az emberek viszonyai termelőtevékenységükhöz, egymáshoz többé nem dolgok viszonyaiként ábrázolódnak.

Hogy Tuchscheerer stb. korábbi kritikájára utaljunk: az áruvilág – a munkaidőben feloldható termelési költségek által meghatározott – belső értékének feltárásával szemben az ifjú Marx és Engels a munkaidőben többé már nem a feloldható közösségi használati

értékvilágot, a csereértékben való tárgyasulás kényszerétől immár felszabadult közösségi termelési szervezetet szembesítette. Nem az anarchikus összmozgás dönti el a ráfordítást, ami misztifikált módon a termékek mint magántulajdonok oldalára transzponálódott, hanem a közösség dönt a saját uralma alá vont „természetes ár”, – azaz az anyag életének reprodukciójához szükséges eleven munka és „tőke” (azaz múlt munka) elosztása felett. (Meglátjuk, hogy az anyagi élet reprodukciója is egészen más szerkezetben nyeri el helyét a *communauté* feltevésével.)

Ha a magántulajdon megszűnéséről, a *communauté*ről van szó, akkor – mint már jeleztük – a modell mindig az áru- és pénzviszonyokat meghaladott „valóságos társadalmi közösségiség”.

Íme néhány a közgazdászok által olyannyira inkriminált tételek közül: A magántulajdon megszűnésével „Az értékfogalom gyakorlati alkalmazása . . . mindinkább a termelésre vonatkozó döntésre fog korlátozódni s ez az értékfogalom tulajdonképpeni szférája.”¹⁰

„Amikor Smith a *természetes árat* feltette, legalább az a kérdés létezett: Milyen *meghatározása* van a *termelési* költségekben munkának, tőkének, földnek? Ez olyan kérdés, melynek a magántulajdontól eltekintve értelme van: a természetes ár a termelési költségek. Tehát pl. a közösségben szó lehet arról, hogy ez a föld ezt vagy azt a terméket állítja majd elő inkább? Megéri-e a dolog a ráfordított munkát és a ráfordított tőkét? Azáltal, hogy a nemzetgazdaságtanban már csak a piaci árról (van szó), a dolgokat már nem a termelési költségeik vonatkozásában és a termelési költségeket már nem az emberek vonatkozásában, hanem az egész termelést az üzletelés vonatkozásában tekintik.”¹¹

A kritikai kritika ellen polemizálva: „Vajon azt hiszi, hogy a valamely tárgy termeléséhez megkövetelt *idő valaha is* nem lesz a tárgy *érvényének* lényeges mozzanata, azt hiszi, hogy az idő el fogja veszíteni *értékességét (Kostbarkeit)*?”

A közvetlen anyagi termelésre vonatkozólag annak eldöntése, hogy valamely tárgyat termeljenek-e vagy sem, azaz a tárgy *értékének* eldöntése lényegileg attól a munkaidőtől függ majd, amibe termelése kerül. Mert ettől az időtől függ, van-e a társadalomnak ideje arra, hogy emberileg kiművelődjék.”¹²

Az érték kategória ezen ún. prericardiánus, eklektikus felfogásához kapcsolódik Marx korai álláspontja a profit kérdésében, amit állítólag az elidegenítésből eredeztet: „. . . ahol a magántulajdon létezik, egy dolog többre *kerül*, mint amennyit *ér*, éppen ezzel a magántulajdonosnak fizetett sarccal”¹³

Véleményünk szerint e tételek arról tanúskodnak, hogy a valóságos életben és a neki így vagy úgy megfelelő polgári elméletben megfogalmazott kategóriáknak mint visszajárfordultaknak a tudatosítása és a talpraállítása, partikuláris, önellentmondó jellegük felszínrehozása volt az első – a polgári horizontot meghaladó – teoretikus premissza. S ha a közgazdász a termékekből mint a relatív munkamennyiségeket hordozókból és a mértékviszonyukat megszabó törvényből stb. indul ki, akkor ez azt jelenti, hogy a visszajárfordult, fetisisztikus formákon belül marad. E belül maradásból azután a politikai gazdaságtani kategóriák egy sajátos értelmezése következik, pontosabban, ez a sajátos értelmezés vetül a genezis értelmezésére. Semmiféle utólagos, a visszajárfordulás egyes mozzanatait „is” figyelembe vevő, az eredeti premisszákat így vagy úgy korrigálni akaró koncepció sem teheti jóvá ennek az eredeti szakadásnak fel nem ismerését: minden korrekció az általános visszajárfordultságon belül marad.

E fordulat jegyében az (Engels nyomában lépő) ifjú Marx következetesen érvényesítette a nagy polgári elődök nem következetesen végigvitt alap gondolatát: a munka mindig a gazdagság aktív forrása, de szétverte a használati érték és a csereérték egyfajta természetadta szimbiozisanak teóriáját: ha eleve számba veszik a rendelkezésre álló, immár közösségi erőforrásokat a közösségi (fizetőképes, vagy nem fizetőképes formájuktól felszabadult) szükségletekhez való viszonyukban, elesik a munka érték kifejezése. Ez a kollektív, tudatos számbavétel azonban a kisajátított „szervetlen test” közösségi uralását, a magántermelés egész rendszerének megszűnését feltételezi, s így a munkát új, közösségi formájában, tehát a kettős értelemben vett elidegenült munka (ártermelő és tőke-tulajdonos termelő munka) megszűnését. Így, az ifjú Marx és Engels a polgári munkaérték-elmélettel való szembesülésük első pillanatában – és még innen az érték kategória beható kritikai elsajátításán – elméletileg meghaladták az ártermelők társadalmának és egyben minden, a termelési eszközök magán (elkülönült) tulajdonán nyugvó gazdasági szervezet érvényes kategóriáit. Így jelenhettek meg kezdetől fogva a politikai gazdaságtan kategóriái s az általuk kifejezett legáltalánosabb termelési viszonyok mint „bada formák”. (Marx) S ha a közgazdászok nem általánosítják a kommunista kritika jelentőségét, szerepét, akkor nem is ismerhetik fel e formák bada lényegét.

Jeleztük: a közgazdász más útra lép; az ifjú Marx az árfluktuációktól még nem hatolt el az ezeket szabályozó természetes árhoz. Hogyan? Ricardo mégoly felületes tanulmányozása is egyértelművé teszi, hogy a véletlenül ható okoktól való absztrakció esetén feltárul a törvény. (Vö. Ricardo, id. mű 107–108. o. – E „véletlenről” a későbbiekben szólunk.) Meglátjuk majd, hogy Hegel éppen ezért dicsérte a klasszikus politikai gazdaságtant: a véletlenben feltárja a törvényt. Nem szükséges azonban egy ilyen enciklopédikus óriásra hivatkoznunk, mind a korszak kiemelkedő jelentőségű közgazdásza (Sismondin), mind pedig a korántsem ennyire jelentős proletár szocialista teoretikusok egyaránt elfogadták a természetes ár kategóriáját. Így hát a közgazdász elképzelésének logikus következményeként Marx és Engels azon igen kevesek közt lehettek, akik elméletileg megrekedtek az árfluktuációk szintjén.

Szóltunk már arról, hogy a marxi paradoxonok a közkeletű teoretikus formák ellen irányultak. Ezt a közkeletű jelleget Erdős Péter – teljes jogosultsággal – egyenesen mint közhelyet határozza meg.

Azzal kapcsolatban, hogy az érték az áru újratermeléséhez társadalmilag szükséges munka megnyilvánulási formája, a következőket jegyzi meg: ez a mondat „... csak annak számára jelenthet tényközlő mondatot, aki az érték szót a természetes ár, az árközéppont fogalmával asszociálja: ennyit azonban Marx joggal elvárhatott az akkori olvasótól. S az ilyenek számára mindenképp olyasmit közöl mondatunk, hogy a természetes ár magyarázata abban a tényben keresendő, hogy az áru termelése munkát igényel. Ennyi azonban akkoriban közhely volt, bár az is igaz, hogy egyre több oldalról támadott, egyre több bizalmatlansággal szemlélt s védelmezői részéről is egyre zavarosabban megfogalmazott közhely.”¹⁴

Az elméleti kezdet nem ez a tudományos közhely volt, s éppígy nem a klasszikus politikai gazdaságtan több mint másfélévszázados kutatásának kritikai végeredménye, tehát nem a célszerű termelőtevékenység és az egyenlő társadalmi munka viszonyának kérdése (ezen belül persze még kevésbé az érték és az ár viszonya). (MEM 13, 33. o.) Bármennyire is behatoltak a klasszikus politikai gazdaságtan nagyjai a tőkés termelési

viszonyok elemzésébe, az általános tartalom és a különös társadalmi-gazdasági forma lényegileg specifikálatlan egybeolvasztása szükségképpen azt is jelentette, hogy e gazdaságban képtelen volt az alapformákhoz lehatolni, hogy polgári osztálykorlátja az absztrakciós képesség korlátjaiként is manifesztálódott. Az egyenlő társadalmi munka, az érték kategória mennyiségi elemzése, az érték és viszonya a pénzkifejezéséhez, az elosztási viszonyok központba állítása, sőt, még az érték többlet forrásának klasszikus polgári ábrázolása is az ifjú Marx számára megannyi közvetítés nélkül elemzett másodlagos forma. Ismét nincs arról szó, mintha a klasszikus politikai gazdaságtan egyre elmélyülőbb kritikai elsajátítása ne lett volna Marx gazdaságelméletének elengedhetetlen forrása (nem is szólva a vulgáris gazdaságtan ama érett marxi értelmezéséről, amelynek közvetítésével összegezhette és leleplezhette az ízetlen, összefüggéstelen látszatformák egész világát) – „csak” arról, hogy a marxi politikai gazdaságtan kiépítésének első szakaszával új dimenzió kezdett feltárulni: az anyagi tartalmak szférája és az a létmód, ahogyan ezek az anyagi tartalmak – a közösséggel konfrontált – elidegenült formában funkcionálnak, s így maga az elidegenült forma első vázlata. Csak így indulhatott meg az a hatalmas gondolati munka, amelynek során – hol rejtve, hol nyíltan, de – mindig a közösségi formával konfrontálva, a készenkapott gondolati anyag átdolgozása megindulhatott. Ez az új elméleti keret alkotja a *Kéziratok* lényegét: így jelenik meg a polgári munkaérték- és érték többlet-elmélet első megközelítésben, mint annak a világgállapotnak messzemenően közvetített, elvont kifejezése, amelynek talaját az öntudatlan magántulajdonosi termelés, a megosztott munka, a tőkék elosztott cselekvése, azaz a konkurrencia, a kölcsönös elidegenítés rendszere képezi, mint az a világ, ahol maga a munka tárgya és eszköze mint idegen tulajdon, mint a munkástól elszakított szervetlen test, s így a munkás mint „tárgytalan” létezik, így jelenik meg tehát az anyagi tartalom sajátos termelési viszonyok hordozójaként, mint a „magántulajdon” (az áru), mint az idegen tulajdon anyaga. Csak ezekkel az elméleti előfeltételekkel ábrázolhatja majd Marx a termelőt uraló termékvilágot (a dolgok megszemélyesülését és fonákját), valamint sajátos meghatározottságait (a munkát, mint egyenlő átlagmunkát, mint elidegenítésre szoruló magánmunkát), a termékeket a magántulajdon formában mint sajátosan „egyenlőket”, mint az eredeti atomizált-ságra, megosztottságra való – szintén sajátos – társadalmi-gazdasági visszahatásformát.

Ez a külső álláspont, magának a materialista történelemfelfogás mégoly elvontan vázolt elemeinek és mindenekelőtt a gazdasági formának kibontakoztatása a politikai gazdaságtanon belül s messze rajta túlmutatóan, a kezdetnek ez az egyedül termékeny volta a közgazdász számára nem, ill. csak mint pericardiánus tévelygés létezik. A tőkés termelési szervezet összes érvényes kategóriái egységének rekonstruálására törekvő és meghaladó ifjú proletárforradalmárok érettségét a közgazdász azon méri le, hogy (most a már korábban jelzett problematikához konkrétan is kapcsolódva) mennyire fogadják el közvetlenül a készenkapottat, tehát a gazdaságilag mindig megalvadtként felfogott munkamennyiség kategóriáját. Beleértve előfeltételét, az anyagi és a gazdasági formai oldalát tekintve nem megkülönböztetett munka fogalmát, melynek mennyiségi modalitását a polgári klasszikusok minőségi közvetítés nélkül és mennyiségi oldalát tekintve is fogyatékosan ábrázolták.

A termelési viszonyok egész rendszere lepleződné el a készenkapott elfogadásával: a természetes ár a magántulajdon egyik alakulata, ám a polgári elméletben ezen alapzat nélkül – ill. ezt örök alapzatként elfogadva – ábrázolják. A természetes ár legköz-

vetlenebb előfeltétele Ricardonál az egyenlő átlagmunka; ám a közgazdász-értelmezők még ezt a kategóriát sem elemzik – a messzemenően közvetített már e ponton is valami közvetlenné válik. Az egész marxí életművön végighúzódik a klasszikus politikai gazdaságtan megítélésének egyik vezérmotívuma: „felteszi, amit ki kell fejtenie” (Gfk. 44. o.) – már az ifjú Marx is tudja, hogy a közvetítések egész rendszere a feltétele annak, hogy a felszín egyáltalán az árak mozgásának formájában jelenjen meg, s hogy így a termelési költségek egy sajátos alakjukban váljanak az érték meghatározás egyetlen – vagy nem egyetlen – mozzanatává. (Gfk. 136. o.)

Nem kezdetjük azonban az elemzést a természetes ár polgári alapon ábrázolt közvetlen előfeltételével, amelynek egyik mozzanatát az ifjú Marx is megfogalmazza annak a munkának különös fajtájáról szólva, amely „a maga tartalma iránti közömbösségig” fejlődött (Gfk. 58. o.), ha tudjuk, hogy ez a feltételezett és ki nem fejtett közvetítéseknek csak egyik mozzanata, amely nélküli – a polgári közgazdászok forma iránti közönyének megfelelően – a maga meghatározottságát, azt ti., hogy ez az átlagmunka már eleve elidegenítésre szoruló magánmunka s így a magánmunka átlaga. Nem a kifejtett formától – a természetes ártól és közvetlen előfeltételétől – kell regrediálnunk az alapok felé, hanem az alapvető kategóriákat, ha jelzésszerűen is, de a maguk egységében kell rekonstruálnunk, tehát az ifjú Marx által még vázlatosan, töredékesen jelzett egészből kell kiindulnunk.

RESÜMÉ

Mária Makai: Zur Kritik der ökonomischen Zäsurentheorie I.

Es wird erwiesen, dass die unmittelbare Quelle der Entstehung der ökonomischen Zäsurentheorie sei die Verblassung der Kategorie der gesellschaftlich-ökonomischen Form bzw. ihre Reduktion auf ihre bloss verbale Gestalt, was schon als Resultat der metaphysischen Auffassung der Quellen und Komponenten der Marxismus zustande gekommen ist. Das diskontinuierliche Moment im Marxens Verhältnis zur klassischen Politökonomie konnte man unter solchen Umständen nicht mehr rekonstruieren. Ohne dies kann man aber der Marxschen Grundidee nach die Totalität der politökonomischen Kategorien als den theoretischen Ausdruck einer verkehrten

Welt nicht interpretieren; Marx konnte nämlich von Anfang her die verkehrte Welt als solche nur so erfassen, dass er die Ordnung der „freien und assoziierten Arbeit” (unmittelbarer gesellschaftlicher Arbeit, die aufs Gemeineigentum der Produktionsmittel ruht) auch kategoriell antizipiert hatte. Für ihn war die kommunistische Form der Schlüssel zum Verständnis der ganzen Vorgeschichte bzw. der Anatomie der „geistigen Tierwelt”. Infolgedessen konnten die Ökonomen die Grundformen der Marxschen Wirtschaftstheorie nicht erschliessen; wesentliche Kategorien nicht defetischisieren – überdies hat die Beschränktheit dieser Konzeption auf die Entwicklung der marxistischen Philosophie selbst, auf eine ganze Reihe philosophischer Disziplinen eine negative Wirkung ausgeübt.

JEGYZETEK

*Egy készülő monográfia része. Tekintve, hogy e tematika nem előfeltétel nélküli, néhány megjegyzés szükséges ezeknek az előfeltételeknek a megvilágításához. – Az adott tematika kidolgozásának szükségyszerűsége – közvetlenül – néhány korábbi tanulmányom megírása során kezdett körvonalazódni. („A teleológia marxista felfogásáért”. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1975/5–6; „A munka kettős jellege: a 'Gazdasági-filozófiai kéziratok' újjáértékeléséhez”. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1976/5;

„A finális szerkezet gazdasági formájának egyes kérdései és az erkölcs”. OM Marxizmus–Leninizmus Főosztály. *A filozófia időszerei kérdései*, 1977, 28; „A munka társadalmi jellegének egyes kérdései és a marxi tulajdonfogalom. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1977/3–4.) – Mindennek során világossá vált a formaproblémák tisztázatlansága s ennek egyik vetületeként az a kérdés, hogy miben áll Marx gazdaságelméletének jelentősége, mi ennek az elméletnek a forrása, hogyan kapcsolódik a polgári politikai gazdaságtanhoz. E kérdés megválaszolása megköveteli, hogy újra átgondoljuk a marxizmus forrásait, alkotóerejét egymáshoz való viszonyának kérdését. – A tanulmány második részét lásd *Magyar Filozófiai Szemle* 1981/2. számában. – Szerk.

¹ „... az elődei közgazdasági gondolkodásához való kapcsolódás Marxnál... azzal kezdődött, hogy teljes mértékben tagadta nemcsak a vulgáris közgazdaságtan képviselőinek elméletét, hanem a klasszikus polgári gazdaságtanét is... elvetette a klasszikus politikai gazdaságtanban található tudományos elemeket is. Ez mindenekelőtt abban jutott kifejezésre, hogy eleinte elutasította a munkaérték-elméletet, vagyis tagadta az árunak a munkaidő által, illetve a munkaidőben feloldható termelési költségek által meghatározott belső értékét.

A csereviszonyok külső megjelenéséből, a piaci áraknak a kínálat és kereslet viszonyában végbemenő szüntelen változásából, tehát a konkurenciaviszony által előidézett ingadozásaiból kiindulva Marx eleinte azon a nézeten volt, hogy az áruk csereértékének vagy árának a meghatározása a magántulajdon és a konkurencia körülménye között véletlenszerű. (W. Tuchscheerer: *Marx gazdaságelméletének kialakulása*. Kossuth, Bp. 1976, 375. o.) „Az értékelméletet illetően... Engels előbb egy lépést tesz visszafelé a klasszikus polgári gazdaságtan munkaérték-elméletéhez képest...” ám: „... a 'Vázlat' a közgazdasági kategóriáknak egy rendkívül mélyreható és minden korábbi közgazdasági művet messze túlszárnyaló elemzését tartalmazza”. (Uo. 95. o.) Ha számításba vesszük, hogy a szerző szerint – s nemcsak szerinte – a marxi értékelmélet az alapja Marx közgazdasági tanítása grandiózus épületének (id. mű, 376. o.), hogy továbbá az ifjú Engelshez hasonlóan Marx is kezdetben elutasította az érték kategória realitását – így Tuchscheerer –, akkor a részletekbemenő negatív értékelésekkel szemben az engelsi *Vázlatot* és az ifjú Marx első politikai gazdaságtani fellépését egyértelműen pozitíve megítélő álláspont olyan elméleti tiszteletkörként jelenik meg, amely teljesen kéri mind a koncepció egészéből, mind pedig a részlemezések összességéből. – Továbbá: Marx merőben ellenkező álláspontot képviselt, mint a polgári közgazdászok. A proletariátus és a burzsoázia kibékíthetetlen osztályellentétének, osztályharcának gazdasági okait akarta feltárni stb. stb. – fejtegeti Tuchscheerer (id. mű, 374. o.). De hát milyen elméleti értéke lehet ennek az osztályálláspontnak, ha „teljes mértékben tagadta” (a vulgáris és) a klasszikus politikai gazdaságtani elméleteket, ha ez utóbiakkal szemben, amelyek – mint ismeretes – elhatoltak a látható mozgás mögött rejlő lényeghez, az ifjú Marx újracsak vizsatért volna a felszín látható mozgásához...? Ez a Tuchscheerer által leírt tiszteletkört hiányzik más szerzők értékeléseiből: amilyen mértékben következetesebben elmarasztaló az ítélet, abban a mértékben válik a negatív értékelés logikailag önellentmondásmentesebbé. Ha tehát a „precardiánus” ifjú Marx egyfajta kispolgári fertőzőttségéről szól a közgazdasági értékelés, akkor ez a koncepció logikailag koherensebb és nem vet olyan rossz fényt a „proletárálláspontra”, mint azt a tiszteletkörtökhöz ragaszkodó felfogás teszi.

Engels *Vázlat*-áról jegyzi meg Ernest Mandel: „Engels itt semmi szubsztanciálisan újat nem mond”... „A cikk második része az értéket tárgyalja, ez a leggyengébb része, s ez azt jelzi, hogy Engels e munka megírásakor meg sem értette, el sem mélyítette Ricardót.” Továbbá: Marx és Engels érték-koncepciója még „A szent család”-ban is eklektikus. Elismeri ugyan, mellékesen, hogy Engels a helyes állásponthoz közeledik ott, ahol a kereslet-kínálat játékaának természettörvényként ható jellegéről szól. (Ernest Mandel: *La formation de la pensée économique de Karl Marx*. Maspéro 1970, 18–19. 35. o.)

² Jelen témánk kizárja az ifjú marxi művet társadalmi-gazdasági forma nélkül igenlő (s ezen az alapon az egységet az egész marxi műben „felmutató”), valamint annak a strukturalista irányzatnak elemzését, amely a termelési viszonyok – sajátosan értelmezett – kategóriájának újrafelvételével tiltakozik a filozófiai antropológiává sekélyesített „marxizmus” ellen, miközben cezúrárt von Marx életművében. Egyáltalán: mint látható, nem a filozófusok által kialakított Marx-képről van szó, „csak” azoknak a premisszáknak a bírálatáról, amelyeken mindkét irányzat (és variációik) hallgatólagosan vagy nyíltan nyugszik.

Úgy tűnhet, mintha a strukturalista irányzat megtörte volna a gazdaságelmélet és a társadalom-filozófia elidegenültségének és az anyagi tartalom egyedülvalóságának koncepcióját. Itt egy sajátos jellegű elméleti mozgásról van szó, hiszen ez az irányzat a filozófiai antropológia fonákja; benne, általa a termelési viszonyok strukturalista értelmezése annak a trójai falónak bizonyul, amely maga az anyagi tartalom ellen fordul és kiüresíti, hogy azután ismét rehabilitálja azt, ami ellen lázadt.

Az althusseri irányzat lényegileg a készenkapott közgazdasági evidenciákat vitte be a marxizmus átfogó jellegű filozófiai értelmezésébe és ezen az alapon alakította ki a filozófiai cezúraelméletet. Így eleve a lehetetlent kísérte meg, azt ti., hogy egy ricardoizált Marx-kép alapján mutassa fel azt, ami a marxi műben még ideologikus, ill. már tudományos. Ilyen kiindulópont mellett természetes, hogy a filozófiai cezúra nemcsak vertikálisnak, hanem horizontálisnak is bizonyult: még *A tőke* Marxáról is „kimutatták”, hogy részlegesen áldozata volt saját ifjúkori antropológikus „beszédének”.

A filozófiai antropológia bírálata csak a társadalmi-gazdasági forma kategóriájának kibontakoztatásával valósulhat meg. Kérdésünk tehát, hogy megvalósítható-e ez a feladat 1. a nem egyetemes formameghatározóként felfogott termelési viszonyok kategóriájával, anélkül, hogy a készenkapott tradíciót, a kettős formatant meghaladva, ne tudatosítanánk a marxi hármás formát (természeti, társadalmi-természeti, társadalmi-gazdasági) és egymásbanlétük sajátos rendjét; anélkül, hogy 2. elhatolnánk a gazdaságelmélet alapformáihoz (s így Marx elméleti forradalmát a konkrét és az elvont munka, az érték-értéktöbblet új felfogására korlátozzuk); anélkül, 3. hogy azt a külső kommunista pozíciót tudatosítanánk, amelynek révén az ártermelői, a tőkés gazdaság minden kategóriája egy visszajárfordult világ kifejezése; végül anélkül, hogy ne tudatosítanánk a lényegi egységet a marxi életműben, ami persze a maga részéről már feltételezi az 1–3. pontban foglaltak felismerését az állítólagos cezúrát megelőző művekben.

Nos: vállalva az itt szükségszerű ismétlést: Althusser és irányzatának képviselői a termelési viszonyokat nem fogják fel formameghatározóként, nem tudatosítják a marxi hármás formameghatározottságot, nem hatolnak el a gazdaságelmélet alapkategóriáig, nem hozzák a felszínre Marx külső, kommunista álláspontját. Cezúraelméletük, sajátos viszonyuk az anyagi tartalomhoz stb. ennek következménye.

Ebben a kontextusban értelmezendő Althusser ismeretes álláspontja: „a termelési folyamat szubjektumai nem a naiv antropológia 'adottságai', a konkrét individuumok', a 'valóságos emberek', hanem azok a termelési viszonyok, amely meghatározzák és elosztják a termelés szereplőinek helyét és funkcióját. 'A valóságos' 'szubjektumok' tehát ezek a meghatározók és elosztók: a termelési viszonyok. Mivel azonban ezek 'viszonyok', nem lehet őket a *szubjektum* kategóriájában elgondolni.” (Louis Althusser – Etienne Balibar – Roger Establet: *Lire le Capital*. II, Maspéro, Párizs 1966, 157. o.) A termelési viszonyok egy különös alakja, annak jelzőjeként, hogy a termelés szereplői még nem uralják termelésük társadalmi összefüggését, nem ők határozzák meg és osztják el helyüket és funkciójukat a termelési folyamatban, itt öntudatlanul megörökítődik, a meghaladás imperatívusza nélkül. A feladat éppen abban állna, hogy Althusser jelezze e sajátos, a termelési viszonyok objektumaként meghatározott szubjektumformák létmódját, de a szerző nem hatol el a munka társadalmi jellegének, ezen belül a magánmunkának a kategóriájához s így ennek hordozóját sem körvonalazhatja, e sajátos szubjektumot tehát, mint magántermelőt (vagy mint bérmunkást stb.). A termelési viszonyok, a struktúrák és a dolgok kettéesett, meghasonlott ábrázolásában folytatja Althusser a régi tradícióit: e viszonyok kivülrét az anyagi tartalom: eszerint a termelés tárgyai és eszközei (a föld, a gép stb. dolgok, s mint ilyenek láthatók, mérhetők, s nem struktúrák, amelyek láthatatlanok. (Id. mű, 158–159. o.) Másutt is megismétli: a termelési viszonyok emberek és dolgok közti viszonyok s e dolgok... „a termelési viszonyok materiális elemei, amelyek a termelési folyamatban *dolgok*”. (Id. mű, 150. o.) Csakhogy már az ifjú Marx is úgy ábrázolta a többi közt a földet, mint a földtulajdonos szervesetlen testét, vagy átfogóbb értelemben, mint olyan érzéki külvilágot, amely nem a munkás munkájának létfenntartási eszköze (Gfk, 46. o.), s ilyenként korántsem egyszerűen érzékelhető, mérhető dolog, hanem idegen tulajdon – s csak így ábrázolódhat maga a munka is érzékfeletti oldalát tekintve „másvalaki számára való tevékenységként”. (Uo. 55. o.) Minden anyagi mozzanat a maga reális létében éppen a sajátos társadalmi-gazdasági formája révén láthatatlan is, s Althusser csak a gazdasági forma kategóriájának hiányában tarthatja e tartalmat egyszerűen látható valóságnak, merőben „dolognak”. S éppen a gazdasági forma révén fordul az előtörténetben a formameghatározott dolog a közvetlen termelő ellen is, s alkalmazza e termelőt, mint neki alárendelt eszközt, objektumot:

a gazdasági-formai dimenzió kibontása és a visszajárfordulás prezentálása megbonthatatlanul egységesek. Ha e dimenzió kiesik, akkor a közvetlen termelő mindig mint egyszerűen látható dologgal, mint a munka megvalósulásának pusztán anyagi feltételével egyesül az eszközzel – implicite – mint a talpán álló, szuverénül célokat kitűző autonóm szubjektum.

A struktúra azonban nemcsak láthatatlan, megjelenő hierarchiájának legérzékibb szintjén látható, hallható, tapintható, ehető is: látható, mint az alultápláltság és fonákja, látható, mint a pénz és mint a börze, ehető vagy ehetetlen, mint a konkurenciaharc (vagy hiánya) által tönkresilányított fogyasztási cikk stb. Ugyanakkor láthatatlan, elérhetetlen, „transzcendens”, mint a császár és üzenete az alattvaló számára Kafka ábrázolásában. A gazdasági forma egyszerre fejleszti ki és üti a korlátoltság bélyegét a társadalmi ember egyetemességének legkézzelfoghatóbb termékére, a természet fölötti uralom hatalmi szerveire is; ezek csak akkor veszítik el partikularitásuk bélyegeit, ha nem lesznek meghatározott embercsoportok fölötti uralom eszközei is, mint a kizsákmányolás szervei, ha megszűnik elkülönültségük formája.

A túllátás hiánya a korlátolt polgári formán is meggátolja Althusstert abban, hogy az anyagi tartalom egészét úgy ábrázolja, mint Marx: ama formák által meghatározva, amelyek révén még nem azok, amik „*in posse*” (Marx). Ott pl., ahol megkísérli a filozófiai antropológia által első adottságként felmutatott szükségleteket társadalmi-gazdasági formájukban ábrázolni, nem ütközik meg azon, hogy e szükségletek csak fizetőképessékként azok, amik, s így mások, mint amilyenek *in posse*, hiszen az eldologiasult forma gátat emel a szükséglet és kielégítésének tárgya közé, az ember tárgyakra utaltságát egy sajátos módon, történelmileg műlelkony jelleggel antagonisztikusan közvetítetté téve. Nem ütközik meg azon, hogy a termék a talpára áll a termelővel szemben, hiszen ez is mozzanata annak a hatalmas elidegenedés-problematikának, amit Althusser és társai visszautalnak a cezúra előtti korszakba.

Bizonyos, hogy Balibar és Rancière következetesebben viszik végig az Althusser által kezdeményezett tendenciát, tehát a nem formameghatározottként megragadott anyagi tartalom közvetett (a megszüntetés révén megvalósuló) restaurálását. Így pl. Balibar szerint – a többi közt – a személyek és dolgok, a természeti és a társadalmi ellentétes kategóriái is a polgári politikai gazdaságtan sajátjai, amelyekre építve Marx jogosulatlanul fogta fel történetfilozófiai elvként is a fetisizmust. Mivel Balibar nem érti meg a fetisizmust, a kommunizmusban majd megvalósuló valóságos defetiszizálást is visszautasítja: gúnyosan szól a szabad egyének egyesülését koncentráltan kifejező Robinzon-modellről. A kérdés azonban az, hogy milyen tudományos premisszákat előfeltételez ez a gúny a többé nem elidegenült tárgyasulás leendő modellje felett? Marx a fetiszizált és a fetiszizmustól mentes formákról szólva – úgymond – előfeltételezi az absztrakt munka kategóriáját; „... mint az általában vett munka természetes, evidens egzisztenciáját, amelynek a munkamegosztásban adott különböző ágai csak partikuláris formáit realizálják; pontosan azt, amit néhány sorral odébb maga Marx újólag mint a politikai gazdaságtan ideológiai *korlátját* mutatja fel”. (Etienne Balibar: *Cinq études du matérialisme historique*, Maspero, Párizs 1974, 214–215. o.) Mit hiányol tehát Balibar a kommunizmus marxi vázlatáról szólva? Nem mást, mint azt a marxi elemzést, ami „lehetővé teszi az áruforma fejlődésének tudományos megalapozását, amit a *munka kettős jellegének* fogalma tesz lehetővé”. (Uo. 215. o.) Nos, aki az áruformát s az árutermelő munka kettős jellegét hiányolja a kommunizmus-képben, az csak arról tesz tanúbizonyságot, hogy nem ismeri a gazdasági-formailag a közösségi használati értékben tárgyasulás közvetlen társadalmi munka kategóriáját, hogy a saját fogvamaradottságát az árutermelői formán belül tulajdonítja az azt meghaladó Marxnak, hogy tehát ő maga – elméletileg önelégült – áldozata a hibás közzgazdaságtani scientizmusnak.

Balibarnál s éppígy Rancière-nél a recept végső fokon egyszerű: az ifjú Marxnál a tárgy még érzi el – el tehát a tárggyal, mint érzékivel; a munka a szubjektum aktivitása –, el vele; alany és tárgy viszonya felcserélődik, az objektum uralja a szubjektumot – el vele! Nem tréfálunk, Rancière valóban kiiktatja a tárgyat, mint érzéket, a munkát, mint hasznosat, a szubjektumot és az objektumot, amennyiben nem kizárólagosan a termelési viszonyok hordozói.

A *Tőke*-ről mondja, hogy „... a szubjektum elveszti szubsztanciális vaskosságát, amelynek révén minden objektivitás konstituálja volt” (*Lire le Capital*, T. I. 164. o.), mintha az ifjú Marx szerint a munkás bármit is konstituálhatna a természet nélkül, mintha nem kényszerülne más számára való tárgyasulásra ama szerkezet révén, amely idegen tulajdonként állítja vele szembe létfenntartási és munkaeszközeit, – mintha tehát a *Kéziratokban* a szervesetlen testétől elszakított munkást másként ábrázolta volna, mint elvonat, tárgyatlant és így korántsem „vaskosat”. – E „vaskosság” látszata

onnan ered, hogy Rancière (akárcsak társai), összhangban a filozófiai antropológiával, sem ragadja meg és bontakoztatja ki a *Kéziratok* politikai-gazdasági kategóriáit, mint a szubjektumok formameghatározóit is, mi több, közönyös az „elidegenült forma” minden, a már az ifjú Marx által jelzett sajátosságaival szemben is.

Tekintsünk el azonban a társadalmi-gazdasági formától: ez esetben a szubjektum szubsztancialitása vonatkozásként valóban létezik: a csak társadalmi-természeti dimenzióban megjelenített, a magát munkája révén a természetből kiküzdő, munkaeszközeivel a tárgyi világot gyakorlatilag létrehozó szubjektum szubsztanciális, s ha úgy tetszik, „vaskos”. Mindez azonban nem a *Kéziratok* antropológiai tévelygése, amit el kellene vetnünk azért, mert a filozófiai antropológia ezt a vonatkozást abszolutizálta, túlhajtotta. Amilyen hibás a magát a természettel aktívan szembehelyező, „az egész természetet újjátermelő” társadalmat általánosságban egyetlen szubjektumnak tekinteni, olyannyira korlátozott az az álláspont is (a jelzett fonákjaként), amely az ember anyagi értelemben vett egyetemességének tendenciáját kétségbe vonja. A szubjektum teljes szubsztancialitása csak az előtörténet lezárulásával, a közösségi gazdasági forma kibontakozásával realizálódhat, amikor majd a szabad, tudatos, egyetemes közösségi forma összhangba kerül az anyagi tartalom mindig is (habár az előtörténetben csak a maga elvontságában létező) szabad karakterisztikáival, ha majd ez a forma lehetővé teszi mindannak felszámolását, ami a tartalom e vonásait korlátozta, visszajára is fordította, amennyiben a termelő-erőket sokszorososan is „romboló erőkké” változtatta.

Forduljunk egy pillanatra a tárgy felé: a *Kéziratban* „a *Gegenstand* terminusa szenzualista módon nyert értelmezést. Itt (*A tőkérről* van szó. – *M. M.*) nem más, mint egy fantom, a struktúra egy jellegének megnyilvánulása.” Leszögezi, hogy „Az áruk dologisága társadalmi dologiság, az ő objektivitásuk, az érték objektivitása. Marx másutt azt mondja, hogy fantomszerű objektivitásuk van. Ez az objektivitás nem létezik másként, mint egy társadalmi egység, az emberi munka kifejezése” . . . „ami egy dolog formáját ölti fel, az nem a munka, mint egy szubjektum aktivitása, az a *munka társadalmi jellege*. És az *emberi munka*, amiről itt szó van, nem egy konstituáló szubjektivitás munkája.” (Id. mű, 134. o.) Rancière a társadalmiságot csak egy alakjában fogja fel, öntudatlanul is kizárva a társadalmi-természeti dimenziót, csak „társadalmi-gazdaságiként”. Ha azonban antropológiai fikcióként veti el Marx korai tárgy-kategóriáját, mint érzékit s aktív forrását a „szubjektum” érzéki tárgyiasulása formájában, akkor ez azt jelenti, hogy nem tartja az árut pl. kenyérnek, csak az egyenlő átlagmunka meghatározott kvantumának. Az áru többé nem érzéki-érzékfeletti, az érzékit kiszorítja a munka társadalmi jellege (amit Rancière természetesen csak mint egyenlő átlagmunkát ismer) és a termék társadalmi jellege (amit persze csak annak dologi tulajdonságaként tudatosít). De hát ebben a kísérteties érzékfeletti fantomvilágban nem is kell kenyér vagy esztergpad stb. csak mint önmaguk leendő árai s még így sincs szükség rájuk, hiszen nincsenek termelők, nincs összmunkás, amely a termékben tárgyiasulna, amely vásárolhatna és ehetne. A szubjektum, a termelés szereplője az érett Marxnál állítólag csak mint hordozó szerepel, ahogyan az objektum is; az állítólagos korai antropológikus dimenzió (alany, aktus, tárgy) helyébe a termelés szereplője mint hordozó, a folyamat, valamint az érzéki-érzékfeletti dolog, mint szintén hordozó lépett. (163. o.) (Ne zavarjon bennünket az hogy Rancière itt egy mozzanatként hajlandó már a tárgyat mint érzékit is elismerni, ez is egyike azon számos önellentmondásának, amelybe az „alapelv elégtelensége” hajszolja.) Mert hiszen ha a tárgy érzéki is, akkor objektivitása nem lehet csak az értéké, a konkrét minőségétől való absztrakció során létesülő általában vett munkáé, akkor „konstituálásában” bizonyára valamilyen szerepe volt a természeti anyagnak és az őt formaváltoztatott hasznos munkának, a munkásnak, mint érzékileg is tárgyiasulónak. Összefoglaló értékelése szerint „A szubjektum nem más, mint a gazdasági objektivitást konstituáló termelési viszonyok hordozója.” A korai „vaskos” szubjektum helyébe az a minden szubsztancialitását elveszített „szubjektum” lépett, „amely nem őrzött meg mást, mint egy hordozó vékonyka (mince) realitását”. (Uo. 163–164. o.) Még az sem igazolná ezt a konstrukciót, habár valószínűbbé tenné, ha a termelési viszonyoknak kezük, lábuk, agyuk stb. volna s így elvégezhetnék a természetelsajátítást. Azt, hogy a gazdaságinak ez a fajta felfogása teljesen kiüresíti az anyagi tartalmat, mutatja, hogy Rancière szerint általában összekeverik azt, amit „. . . Marx *anyagi alapoknak* nevez (dolgok, amelyek a hordozó funkcióját gyakorolják) és a szociális determinációkat. Ez utóbbiak a termelés anyagi elemeinek természeti *tulajdonságaivá* válnak.” (Uo. 190. o.) De hát hogyan is lehet valamit önmagával összekeverni; hiszen egy és ugyanazon meghatározottság a tárgy mint hordozó és a tárgy mint társadalmilag (pontosabban társadalmi-gazdaságilag) determinált. A tárgy azonban csak

akkor lehet hordozó, ha *más is*, mint hordozó, a társadalmi-gazdasági determináció csak akkor nem elméleti fikció, ha egy társadalmi-természeti formameghatározottság magasabb típusú formameghatározója. A tőke nem lehet a tőkeviszony egyik tagja, ha pl. nem egyben a munka megvalósulásának anyagi feltétele is (a többi közt), hiszen csak ilyenként lehet egyik hordozója az eleven munkát uraló múlt munka gazdasági viszonyának. Ám ha az anyagi dimenzió megszűnik a merőben „hordozó” funkcióban – s így pl. az eszköz többé nem a természet ellen fordított hatalmi szerv is –, akkor a gazdaságilag formameghatározott tárgy helyett itt áll előttünk a merő forma, az anyagtalán hordozó s így a nem-hordozó. Az anyagi szféra kiürítése a forma megszüntetésébe csap át ebben a kísérteties, eldologiasult, az árutermelők fantomvilágát a maximális fantomszerűséggé felfokozó árnyékvilágban, ahol nincs test, ami árnyékot vehetne, csak testetlen árnyék... nincs többé fakutya, amely vigyorgna, hiszen a fakutya már eltűnt s csak vigyora lebeg a levegőben (hogy Lewis Carroll *Alice in Wonderland* c. mélyértelmű regényének egy képére utaljunk).

S ha Rancière azonosul Althusser alaptételével: „a termelési viszonyok radikálisan idegenek a szubjektum és az objektum teréhez képest, ahol csak hordozókat találhatunk”, akkor eszerint nincs ennek magántermelők, bérmunkások, tőkésék, nincs elidegenedés révén általánosuló magánmunka, bérmunka, nincs tőkés módon termelt áruvilág – egyszóval – a többi közt –, nincs termelési viszony mint formameghatározó. Ahogyan a filozófiai antropológiában és az öntudatlanul a nyomában haladó közgazdasági koncepcióban az anyagi tartalom kettőződik meg, úgy ebben az irányzatban a gazdasági formára hárul az a feladat, hogy magát kétszeresen tételezze s mindkét koncepció eredménye egyaránt az, hogy az elméleti légüres teret jelzik.

Amíg ez a légüres tér fennmarad, nem rekonstruálható az az elméleti keret, amelyen belül a tőkés, az árutermelői forma visszajáráfordultként határozódhat meg. Hiába elemzi pl. Rancière a visszajárárdulás problematilitását a tőkés termelési módon belül, ahol is a látható mozgás fonák formája a belső, a felszínen ellepleződő valóságos mozgásnak, nem tudatosíthatja, hogy maga a belső összefüggés, a tőlak, a munkaidő általi érték meghatározás és az értéktöbblet maga is visszajárárdult alakzat a közösségi termelési szervezethez való viszonyában, ahol többé nem esik ketté a belső és a külső, a rejtett és a látható: az „egyszerű, átlátszó viszonyok” itt sem válnak a kutatás, a megítélés vezérfonalává. Rancière „nem érzi magát rosszul” e kétszeresen is visszajárárdult világban, antropológiai tévelygésként utasítja vissza a Marxnál már közösségi gazdasági formában elgondolt, megszüntetve-megőrzött hegeli tételt: „önmagánál lenni a más létben” igazságát.

E ponton is, másutt is Rancière *A tőke* ellen is fordul, hiszen lépten-nyomon azzal szembesül, hogy Marx korai koncepciója itt is jelen van. Idéznünk kell az inkriminált marxi tételt és Rancière kritikáját ahhoz, hogy bizonyítsuk: nem Althusser egyszerű tévedése, a megvetett-lenézett filozófiai antropológia restaurálása, hanem olyan szükségzerű tendencia, amely elkerülhetetlenül következik az anyagi tartalom és a gazdasági forma téves felfogásából.

Rancière idézi Marxot: „Az a mód azonban, ahogyan az értéktöbblet a profitrátán keresztül a profit formájává alakul át, csak továbbfejlődése az alany és a tárgy azon felcserélődésének, amely már a termelési folyamat során megtörtént. Már itt láttuk, hogy a munka valamennyi alanyi termelőereje mint a tőke termelőereje jelenik meg.

Az egyik oldalon az érték, a múltbeli munka, amely az eleven munkán uralkodik, a tőkésben megszemélyesül; a másik oldalon fordítva, a munkás úgy jelenik meg, mint pusztán tárgyiasult munkakerő, mint áru. (Marx: *A tőke*. Harmadik könyv. MEM 25, Kossuth, Budapest 1974, 73. o.)

Rancière bírálata pedig így hangzik: „A tőkés termelési folyamat formáinak fejlődése, a rá jellemző visszajárárdulással ilymódon a szubjektum-objektum eredeti visszajárárdulásának fejlődése volna. Ha ez a séma koherens, egész bizonyításunk megsemmisül. A valóságban azonban nem koherens. Ami a valóságban megfelel az eleven munka áruvá való átalakulásának, az a múlt munka *tőkénévé* és nem tőkésé váló átalakulása.” (Uo. 196. o.)

Marxnál azonban nem árurol van szó, hanem értékről. Különbön is: az eleven munka nem változik áruvá, ha nincs természeti anyag, amelyben anyagiulhatna. S még ez esetben sem az önmagában vett eleven munka az áru forrása, hanem a magánjellegű munka. A tőke sem egyszerűen múlt munka, így minden viszonyjellege kihuny. Marx nemcsak itt, másutt is – ez elkerülhetette Rancière figyelmét – a tőkét olyan értékként határozta meg, amely az értéket teremtő erőt kiszípolozza s ilyenként sajátos, a termelési folyamat egészét uraló szubjektum és tevékenységforma is. Rancière az eleven és a múlt munka közömbös kivülrítésében szünteti meg az értékteremtő erő és érték termelési viszonyát, közvet-

lenül azért, mert az alany-tárgy felcserélődését csak mint „antropológiai okságot” értelmezi – hiszen a viszonyok nem az alany-tárgy stb. formameghatározói –, az eldologiasulást-megszemélyesülést pedig (itt sajnos nem részletezhető módon) a formák és a viszonyok árnyékvilága privátszférájába utalja. Hogyan fest azonban Rancière továbbfejlesztett sémája? „A munkaerővel szemben a Tőke áll és nem egy személy (a tőkés). Éppígy a tőkessel szemben egy másik szubjektum áll, a munkás és nem egy dolog. A szubjektum-objektum visszajárárfordulásának nincs itt többé helye.” (Uo. 196. o.)

Ez esetben azonban nincs itt többé helye a marxizmusnak sem, hiszen ennek minden társadalom-filozófiai kategóriáját áthatja az a – csak a gazdasági forma kibontakoztatása révén érvényesülő – felhívás, hogy fel kell számolni azt a viszonyrendszert, amelyben a munka megvalósulásának feltételei megszemélyesült dologként lépnek szembe azzal a közvetlen termelővel, aki a többletmunka tárgyiasításának eszköze, dolog és ilyenként elvont, mert tárgyi lététől elválasztott szubjektivitás. Rancière visszaveszi azt az imperatívuszot is, amely szintén áthatja az egész marxi művet, „A zsidókérdés”-től kezdve mindvégig, amely az egyesült termelők uralmának kivívását követeli termelésük társadalmi összefüggése felett, s ezáltal a talpára állt termék hatalmának megtörését. Azzal, hogy Rancière megtagadja a visszajárárfordulást – és meg kell tagadnia, ha már egyszer a viszonyokat mint a szubjektum-objektum terétől, egy szélesebb értelemben az általa így nem is általánosított anyagi tartalomtól teljesen idegennek deklarálja –, restaurálja azt a durva és implicate apologetikus naturalizmust, amely a szubjektumot általában s így adott esetben a munkást „vaskos szubsztancialitással” ruházza fel. Elérkeztünk tehát a testetlen árnyékvilágtól a filozófiai antropológia jól ismert világába, ahol a szubjektumra és az objektumra a termelési viszonyoknak még az árnyéka sem vetül.

Mellékesen: az eltüntetett szubjektum jogait az elméletben ismét vindikáló kísérlet – Lucien Sève-nek Althusser felett gyakorolt bírálatáról és álláspontjáról van szó – újra visszaesett a nem formameghatározókként felfogott viszonyok, az „emberi viszonyok” Althusserék által egyes elemekben jogosan bírált pozíciójába.

A fenti megjegyzésekkel – amelyek természetesen korántsem helyettesíthetik a beható elemzést – egyben talán azt is sikerült jelezni, hogy a marxi mű újabb marxista igényű filozófiai értelmezéséből sem indulhatunk ki a formaproblémák körvonalazásához. (Az althusseri koncepcióra majd ott térünk ki, ahol Charles Bettelheim munkásságával behatolt a politikai gazdaságtanba.)

³ „Marx ... a munkának abból a jelentőségéből indul ki, amelyre ez mint az emberi társadalom konstitutív eleme tesz szert, abból az elemből, amelynek a fejlődése végső fokon meghatározza a társadalom fejlődését. Értékelvében így megragadja azt a tényezőt, amelynek minősége és mennyisége, szervezete és produktív energiája okságilag kontrollálja a társadalmi életet. Az alapvető gazdasági eszme közvetkezőképpen azonos a materialista történelemfelfogás alapvető eszméjével.” (*Karl Marx and the Close of his System*, by Eugen von Böhm-Bawerk and Böhm Bawerks Criticism of Marx by Rudolf Hilferding, Edited by Paul M. Sweezy, Augustus M. Kelley, New York 1949, 133. o.)

⁴ Itt Hilferding nem tesz különbséget az egyéni akarattól független objektív törvények és a törvények mint vakon ható „természeti” törvények közt, s ez a továbbiakban jelentőssé válik.

⁵ David Ricardo: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapevei*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1954, 61. o.

⁶ „A *Gazdasági-filozófiai kéziratok*-ban Marx a 'munka' fogalmát gyakran egészen speciális jelentésben használja. Ilyenkor 'munkán' nem – mint a későbbi években – az ember produktív tevékenységét általában véve érti, hanem az ember termelőtevékenységét egy olyan társadalmi állapotban, amely a magántulajdonon, a nem önkéntes munkamegosztáson és a cserén alapszik.” Tuchscheerer szerint a munka társadalmi formája a munka fogalmának szűk értelmű használatá s e vélt szűkösséget számára az sem tágítja ki, hogy ő maga is utal a munka közösségi formájára.

„Egyébként ezekben a kéziratokban a 'munka' fogalma a Marx által később használt értelemben is előfordul. Ez feljogosít bennünket arra, hogy ezt a fogalmat vizsgálatunkban a Marx által később általánosan alkalmazott és ma már közkeletű értelemben használjuk, kirekesztve ezt az *irritáló terminológiai kétértelműséget* (az én kiemelésem – M. M.), amely ehhez a fogalomhoz Marx korai műveiben tapad. Amennyiben Marxnál e fogalom szűkebb értelméről, tehát a munka specifikus társadalmi formájának a jellemzéséről van szó, amelyet a magántulajdon társadalmában ölt, Marxhoz hasonlóan 'elidegenült munkáról', illetve 'bérmunkáról' beszélünk majd.” (Tuchscheerer, id. mű, 177–178. o.) Itt, ahol a fogalmak felcserélődésében az új társadalmi-gazdasági dimenzió kibontása mint „szűkösség” jelenik meg, ahol az aktív oldal társadalmi formameghatározottsága, a különböző

típusú termelési viszonyok sajátos bentléte ebben az aktív oldalban, ez a forradalmian új elméleti vívmány mint *irritáló terminológiai kétértelműség* nyer jellemzést, egy egész korszak elméleti tudatának lényeges vonása körvonalazódik.

⁷Marx: Értéktöbblet-elméletek. 3. MEM 26/III. Kossuth, Bp. 197. 214–215. o.

⁸„Marx legnagyobb lépése munkaérték-elmélete kidolgozásában, hogy az *árunak* mint használati értéknek és értéknek a dialektikus egysége képzetétől továbballad az árutermelő munkának, mint a konkrét, magán (különös) a használati értéket létesítő és az absztrakt (társadalmi) értékteremtő munka dialektikus egységéhez.” (V. Sz. Vigodszkij: *Ekonomicszeszkoje obosznovanyije tyeorii naucsnovo kommunizma*. Moszkva 1975, 78. o.) S ha itt Vigodszkij visszaul a *Kéziratokra*: Marx már ott is továbballadt a terméknek a munkástól való elidegenedésétől (a tőkés társadalomban) magának a munkának az elidegenedéséhez, – akkor itt ismét az alapok tisztázatlanságára derül fény. A terméket mint tőkét termelő munka kategóriáját ugyanis lehet elmélyíteni „magának a munkának” az elidegenedéséhez, hiszen ez lehet nem-tőkés árutermelői munka is. Továbbá – a fent jelzetteknek megfelelően – az ifjú Marx kezdettől fogva egy gazdaságilag specifikusan formált tevékenység relatíve nyugvó létmódjaként ragadta meg a terméket mint formameghatározottat. Vigodszkij (és mások) álláspontja annyiban hiányos, amennyiben előfeltevés nélküli kezdetként fogja fel az áruformát s vele az egész munkaérték-elméletet.

⁹Hasonlóképpen foglal állást Vigodszkij “Die Geschichte einer grossen Entdeckung” (*Die Wirtschaft*, Berlin 1965) c. művében, ahol szintén a nyugvó forma kettősségének felismeréséből vezeti le az árutermelő munka kettős jellegének felfedezését. Így válik szükségszerűen az elvont munka valami közvetlenné, első adottsággá s így zárul le az út a munka (nem is szólva az anyagi tartalom egésze) általában vett társadalmi formájának felismerése előtt.

¹⁰MEM 1, Kossuth, Budapest 1957, 505. o. Engels álláspontja „A nemzetgazdaságtan bírálatainak vázlatá”-ban.

¹¹Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Kossuth, Budapest 1970, 130–131 o. (= Gfk.)

¹²MEM 2, Kossuth, Budapest 1958, 48. o.

¹³Gfk. 129. o.

¹⁴Erdős Péter: *Bér, profit, adóztatás*. Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának vitatott kérdéseiről. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest 1976, 84–85. o.